

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ УПРАВЛІННЯ, ПСИХОЛОГІЇ ТА
БЕЗПЕКИ

Кафедра загальної та соціальної психології

**Психолого-педагогічні умови становлення поваги до батьків у
підлітковому віці**

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти

освітнього ступеня «бакалавр»

спеціальність 053 «Психологія»

ОПП «Психологія»

Юліани ЛІТВІНОВОЇ

Науковий керівник

доктор педагогічних наук, професор

Галина ЛЯЛЮК

Рецензент

доктор психологічних наук, доцент

Євген КАРПЕНКО

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

« » березня 2025 р., протокол №

завідувач кафедри загальної та соціальної психології

_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів 2025

АНОТАЦІЯ

Юліана ЛІТВІНОВА. Кваліфікаційна робота. Психолого-педагогічні умови становлення поваги до батьків у підлітковому віці.

У кваліфікаційній роботі досліджено психолого-педагогічні умови становлення поваги до батьків у підлітковому віці. Здійснено аналіз психолого-педагогічних досліджень проблеми дитячо-батьківських стосунків та психологічних особливостей становлення поваги до батьків у підлітковому віці.

Встановлено вікові відмінності у повазі до батьків. Від молодшого підліткового віку до старшого підліткового віку дещо знижується ступінь оцінної поваги до батьків і приписаної поваги на їхню адресу. Перший факт, можливо, пов'язаний з активним розвитком самосвідомості підлітка і відповідною переоцінкою критеріїв для оцінної поваги. Констатовано, що важливою умовою поваги підлітків до батьків є особливості стилів батьківського виховання і дитячо-батьківських стосунків.

Ключові слова: підлітки, повага, виховання, соціалізація, дитячо-батьківські стосунки, батьки.

ANNOTATION

Yuliana LITVINOVA. Qualification work. Psychological and pedagogical conditions for the formation of respect for parents in adolescence.

The qualification work investigated the psychological and pedagogical conditions for the formation of respect for parents in adolescence. An analysis of psychological and pedagogical studies on the problem of child-parent relationships and the psychological features of the formation of respect for parents in adolescence was carried out. Age differences in respect for parents were established. From younger adolescence to older adolescence, the degree of evaluative respect for parents and the respect attributed to them decreases somewhat. The first fact is possibly related to the active development of the adolescent's self-awareness and the corresponding reassessment of the criteria for evaluative respect. It was found that an important condition for adolescents' respect for parents is the peculiarities of parental upbringing styles and child-parent relationships.

Keywords: adolescents, respect, upbringing, socialization, child-parent relationships, parents.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ СТАНОВЛЕННЯ ПОВАГИ ДО БАТЬКІВ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	
1.1. Аналіз психолого-педагогічних досліджень проблеми дитячо-батьківських стосунків.....	8
1.2. Психологічні особливості становлення поваги до батьків у підлітковому віці.....	11
Висновки до першого розділу.....	25
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ СТАНОВЛЕННЯ ПОВАГИ ДО БАТЬКІВ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	
2.1. Методи дослідження.....	27
2.2. Аналіз результатів дослідження.....	34
Висновки до другого розділу.....	49
ВИСНОВКИ.....	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	55
ДОДАТКИ.....	59

ВСТУП

Вивчення впливу сім'ї на формування особистості дитини є важливим і актуальним завданням психологічної науки та практики. Проблеми, що виникають у сімейному житті та впливають на стабільність шлюбу й ефективність виховання, пов'язані не лише із соціально-економічними процесами, а й з психологічними чинниками, зокрема індивідуальними особливостями, особистісними установками, якостями та навичками, а також специфікою взаємовідносин між членами сім'ї. Саме психологічні фактори відіграють ключову роль у цьому процесі. Гармонія сім'ї залежить від почуттів, установок, взаємин і стилю спілкування її членів.

Особливу увагу привертають відносини між батьками й дітьми, оскільки саме вони суттєво впливають на розвиток дитини, формування її характеру та особистості. Згідно із даними психології розвитку, умови, що сприяють гармонійному становленню дитячої психіки, в одних випадках стимулюють оптимальний розвиток, а в інших — заважають цьому процесу. Так, ставлення батьків до дитини та їхній стиль виховання можуть формувати позитивний світогляд і здорову потребова-мотиваційну систему. Проте ті самі фактори, за іншого психологічного наповнення, можуть спричинити низьку самооцінку, недовіру до світу чи деструктивні мотивації.

Підлітковий вік характеризується інтенсивним розвитком, соціальною активністю та перебудовою емоційної сфери. У цей перехідний період від дитинства до дорослості відбувається формування стійких поведінкових моделей, рис характеру та способів емоційного реагування, які впливатимуть на подальше життя особистості, її психічне й фізичне здоров'я. Саме тому сімейне середовище повинно сприяти гармонійному розвитку підлітка, допомагаючи йому знайти себе, зрозуміти свої прагнення й інтереси та обрати оптимальний стиль самореалізації.

Стосунки із батьками відіграють визначальну роль у формуванні взаємодії дитини із навколишнім світом. Дитячо-батьківські стосунки є складними, тривалими та залежать від вікових й особистісних особливостей як дитини, так і її батьків. Ці питання активно досліджували як українські, так і зарубіжні науковці, зокрема І. Бех, Е. Еріксон, К. Роджерс, З. Фройд, Т. Кравченко, Л. Орбан-Лембрик, О. Савченко, В. Поліщук та інші.

Дослідники акцентують увагу на ключових характеристиках дитячо-батьківських стосунків: емоційному прийнятті дитини, мотивах виховання, ступені залученості у взаємодію, задоволення потреб дитини, турбота, увага, способи розв'язання конфліктів і надання підтримки. Аналіз цих аспектів є надзвичайно важливим для розуміння механізмів впливу родини на розвиток особистості дитини.

Окрім любові й емоційної прихильності, у міжособистісних стосунках також особливо важливою є повага. Щодо дитячо-батьківських стосунків, це поняття зазвичай стосується поваги батьків до дітей, особливо підлітків. Вивчення такого аспекту, як повага, зумовлене тим, що саме цей елемент часто стає причиною звернення до психологів, особливо коли йдеться про підлітковий вік. Практика психологічного консультування сімей свідчить про специфіку відносин між батьками й дітьми, що дорослішають, а також про збільшення психологічної дистанції між поколіннями у сучасному суспільстві.

Об'єкт дослідження: психологічні особливості дитячо-батьківських стосунків.

Предмет дослідження: психолого-педагогічні умови становлення поваги до батьків у підлітковому віці.

Завдання дослідження:

1. Провести аналіз психолого-педагогічних досліджень, присвячених проблемі дитячо-батьківських стосунків.
2. Вивчити специфіку формування поваги до батьків у підлітковому віці.

3. Емпірично дослідити умови, що сприяють становленню поваги до батьків у підлітків.

4. Розробити рекомендації батькам для гармонізації дитячо-батьківських відносин.

Теоретико-методологічна основа дослідження: концепції дитячо-батьківських стосунків, представлені в роботах таких авторів, як Р. Бернс, А. Бандура, Е. Еріксон, Л. Кольберг, Е. Фромм, Л. Ловінгер, З. Фройд, Г. Балл, І. Бех. Теоретичні положення про вікові особливості підліткового віку й вплив виховання висвітлені у працях І. Булах, Г. Костюка, К. Роджерса, Т. Кравченко, Л. Орбан-Лембрик, О. Савченко, В. Поліщук тощо.

Методи дослідження:

1. Опитувальник "Повага до батьків" [23].
2. Методика ADOR - "Підлітки про батьків"[20].
3. Твір "Мої батьки"[8].
4. Методика "Аналіз сімейних взаємин"[23].

Емпірична база дослідження. У дослідженні прийняли участь 218 учнів-підлітків Львівської ЗОШ № 99 віком від 11 до 15 років. Серед респондентів 103 (47 %) хлопчики і 115 дівчаток (53 %). Середній вік – 14 років. Група батьків - 129 батьків учнів-підлітків віком 33 - 50 років. Серед респондентів 37 батьків (39 %) і 92 мами (71 %).

Теоретична значущість роботи полягає у дослідженні поваги до батьків як психологічного феномену, розширенні наукових уявлень дитячо-батьківські взаємини, а також у визначенні й наповненні нового аспекту цих стосунків – поваги підлітків до батьків.

Практична значущість. Отримані результати, висновки та розроблені рекомендації щодо гармонізації дитячо-батьківських взаємин можуть бути застосовані в практиці сімейного консультування. Матеріали дослідження також можуть використовуватися у процесі професійної підготовки психологів та педагогів.

Структура роботи. Дослідження складається із вступу, двох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ СТАНОВЛЕННЯ ПОВАГИ ДО БАТЬКІВ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1. Аналіз психолого-педагогічних досліджень проблеми дитячо-батьківських стосунків

Питання дитячо-батьківських відносин є одним із центральних у психології та педагогіці. Воно охоплює аналіз взаємодії між батьками і дітьми, її вплив на розвиток дитини, а також розробку підходів для оптимізації цих стосунків. Якість цих взаємин визначає психологічний комфорт дитини, її соціалізацію, навчальні досягнення, моральні цінності та життєві орієнтири. Проблеми у стосунках можуть спричиняти такі наслідки, як девіантна поведінка, занижена самооцінка, труднощі у спілкуванні із однолітками та інші.

Сім'я виступає основним соціальним інститутом, що формує фундамент для соціалізації особистості, передаючи норми, цінності й моделі поведінки. Вона відіграє центральну роль у задоволенні потреб членів, формуючи базові соціальні звички й уявлення про світ. Соціалізація відбувається у два ключові етапи: первинна (у дитинстві) та вторинна (впродовж усього життя) [10].

На ранніх етапах дитина засвоює базові соціальні норми, тоді як вторинна соціалізація передбачає адаптацію до нових умов і середовищ у дорослому віці.

Моральний розвиток є важливою складовою соціалізації, яка навчає розрізняти «добре» і «погане». Л. Кольберг виділив три рівні морального розвитку:

1. Доконвенційний рівень – орієнтація на уникнення покарання.
2. Конвенційний рівень – прагнення відповідати соціальним очікуванням.
3. Постконвенційний рівень – прийняття рішень на основі особистих етичних принципів [32].

Процес соціалізації формує людину як члена суспільства, забезпечуючи передачу культури, норм й цінностей між поколіннями. Соціалізація має значний вплив на розвиток особистості, однак цей процес не є нейтральним. Домінуючі норми та цінності можуть відтворювати упередження, що сприяють соціальній нерівності та несправедливості. Наприклад, економічний стан сім'ї впливає на тип цінностей, які батьки передають своїм дітям. Сім'ї, орієнтовані на професійну діяльність, зазвичай наголошують на дисципліні й повазі до авторитету, тоді як сім'ї, що очікують творчої чи підприємницької кар'єри дітей, більшою мірою акцентують на незалежності й креативності [32].

В цілому, родина є незамінним середовищем для формування особистості, забезпечуючи базу для соціалізації, яка впливає на всі аспекти життя індивіда. Проте важливо враховувати виклики цього процесу, такі як відтворення нерівності, для забезпечення справедливого розвитку кожної особистості.

Однак соціалізація може мати й ненавмисні наслідки: наприклад, несприятливі умови в родині чи жорстокі виховні практики можуть спричинити формування у дітей негативних моделей поведінки, таких як низька успішність чи антисоціальність.

Традиційний підхід до соціалізації передбачав односторонню передачу знань й норм від дорослих до дітей. Згідно із цим підходом, дитина вважалася учнем, який адаптується до вже існуючих соціальних правил і очікувань, а батьки виконували роль основних наставників у цьому процесі [9]. Незважаючи на вплив інших чинників, батьки (та інші основні опікуни) залишаються ключовими агентами соціалізації, формуючи базу для подальшого розвитку дитини, коли вона починає взаємодіяти зі світом за межами сім'ї [9].

Соціалізація триває протягом усього життя, охоплюючи різні етапи дитинства і дорослого життя. Більшість сімей проходить через певні етапи, які формують життєвий цикл сім'ї.

Сучасна психологія досліджує дитячо-батьківські стосунки через низку ключових психологічних аспектів, серед яких батьківські настанови, моделі

поведінки, типи ставлення, стилі виховання, а також ролі, які обирають батьки та діти у своїй взаємодії [38]. У вітчизняній психології ця тема отримує значну увагу. Зокрема, Т. Кравченко вказує, що сім'я, як основне соціальне середовище, де людина проводить перші роки життя, відіграє визначальну роль у її становленні. Сім'я формує і захищає особистість дитини, особливо на початкових етапах її розвитку [29].

Характер дитячо-батьківських відносин значною мірою впливає на особистісний розвиток дитини. Спосіб взаємодії батьків з дитиною, їхні емоції, ставлення, цінності та настанови визначають, чи буде дитина позитивно або негативно сприймати навколишній світ. Це сприйняття формує базу для розвитку конструктивного самоусвідомлення [30]. Вчені наголошують на емоційній глибині цих стосунків, акцентуючи на їхній амбівалентності: батьки мають одночасно піклуватися про дитину та привчати її до самостійності [26].

В. Поліщук зазначає, що батьківське ставлення є відправною точкою для опису спектра взаємодій, побудованих на свідомих/несвідомих оцінках дитини. Це ставлення відображається у формах й методах взаємодії, дозволяючи зрозуміти структуру стосунків загалом, а також - розкрити мотиви поведінки батьків [34].

Одну з вагомих класифікацій батьківських відносин запропонувала Л. Орбан-Лембрик, яка виділила такі типи: прийняття (емоційне ставлення), співпраця (соціально бажана взаємодія), симбіоз (міжособистісна дистанція), авторитарність (контроль поведінки) й "малий невдаха" (особливості сприйняття дитини) [33]. Л. Ловінгер досліджував, що різноманітність типів батьківських відносин базується на показнику API (авторитарна сімейна ідеологія), який відображає когнітивний аспект самоусвідомлення й сприйняття внутрішнього світу дитини [36].

У підлітковому віці основним викликом стають взаємини між дітьми й батьками. Перехід від дитячої залежності до стосунків, заснованих на довірі, повазі й поступово зростаючій рівності, часто супроводжується труднощами. У

багатьох сім'ях цей процес сприймається як «проблемна» поведінка дитини. Підлітковий період стає випробуванням для всієї родини, демонструючи соціальну, особистісну та сімейну зрілість її членів.

Цей період зазвичай супроводжується кризами й конфліктами, коли приховані протиріччя виходять на поверхню. Починається процес відокремлення підлітка від батьків, формування власних поглядів і протистояння дорослим. Підліток може проявляти грубість, різкість у поведінці й критикувати батьків або інших дорослих [6].

Отже, сім'я відіграє основну роль у соціалізації підлітків, закладаючи основу для взаємодії з оточуючим світом. Батьки повинні підтримувати підлітка у його прагненні до самостійності, але водночас залишатися значущими людьми у його житті, готовими до конструктивного діалогу і підтримки. Зміни в сімейних стосунках підкреслюють важливість балансу між підтримкою, контролем й автономією, що є складним, але важливим аспектом розвитку підлітків.

1.2. Психологічні особливості становлення поваги до батьків у підлітковому віці

Підлітковий вік є важливим етапом у фізичному й психологічному розвитку особистості. Основні біологічні зміни включають розвиток статевих органів, зміни у вазі та м'язовій масі, а також перебудову мозку. Когнітивний розвиток підлітків передбачає збільшення своїх знань і здатностей, до абстрактного мислення [11, с. 131].

Одним із поширених уявлень про підлітків є те, що саме в цей час формуються особистісні ідентичності. Емпіричні дослідження підтверджують, що зміни в самоусвідомленні відбуваються як в змісті, так і в структурі мислення про себе. Існують три основні підходи до розуміння розвитку ідентичності: самооцінка, Я-концепція та відчуття ідентичності. З початку

підліткового віку когнітивний розвиток призводить до підвищення самосвідомості, кращого розуміння думок й оцінок інших, здатності думати про майбутнє й аналізувати кілька можливих варіантів одночасно [12].

Якщо діти визначають себе через фізичні ознаки, то підлітки починають оцінювати себе через свої цінності та переконання. Вони здатні уявити кілька варіантів свого "можливого Я", обмірковувати наслідки своїх виборів і створювати ідеали того, ким хочуть стати, порівнюючи це із тим, ким вони бояться стати. Це може викликати зміни в їхній самопрезентації, позаяк вони намагаються адаптувати власну реальну особистість до ідеального образу [10].

У плані гендерної соціалізації хлопці й дівчата схильні орієнтуватися на традиційні ролі. Наприклад, дівчата часто обирають мистецькі заняття, а хлопці – більше спортивні. Хоча підлітки спілкуються один з одним, дівчата частіше шукають підтримку в матерях або жіночих моделях, тоді як хлопці більше звертаються до батьків чи чоловічих моделей.

На відміну від суперечливих аспектів Я-концепції, ідентичність є більш стабільним відчуттям самості, яке формується в різних життєвих ситуаціях, включаючи минулий досвід і майбутні цілі.

Е. Еріксон описуючи підлітковий вік акцентує увагу на тому, що це час роздумів над питаннями: хто я ? Перехід в доросле життя супроводжується роздумами про місце підлітка у світі дорослих, що іноді викликає рольову плутанину й бажання експериментувати із різними ролями [30].

Наприклад, дівчина, яка бажає працювати в традиційно чоловічій сфері, може відчувати конфлікт із власною жіночою ідентичністю, а хлопець, що прагне кар'єри, де домінують жінки, може стикаються з подібними труднощами. Е. Еріксон вважав, що більшість підлітків у кінцевому підсумку знаходять свою ідентичність і визначають своє місце в житті [30].

Самооцінка, як ще один аспект формування ідентичності, є важливим компонентом. Вона визначає, як підлітки оцінюють себе і свою самоцінність. Попри загальне переконання, що самооцінка знижується в підлітковому віці, не

всі дослідження підтверджують це. Хоча самооцінка може коливатися, базова самооцінка залишається стабільною в підлітковому віці. Крім того, більш конкретні шкали можуть дати глибше розуміння підліткового досвіду, зокрема стосовно значення підтримки у дружніх стосунках, яка має велике значення для самооцінки дівчат [26].

Підлітковий період справді є часом значних змін не тільки в біологічному, але й у психологічному розвитку, включаючи трансформації в сімейних стосунках. Підлітки прагнуть більшої автономії, що може призводити до зменшення часу, проведеного з батьками. Це природний етап, коли вони шукають своє місце в світі дорослих і готуються до самостійного життя [12].

Цікаво, що ці зміни вимагають адаптації і від самих батьків, які повинні знайти баланс між контролем й підтримкою. У цьому контексті важливими є стосунки, засновані на довірі та підтримці. Підлітки, які зберігають міцні зв'язки з батьками, мають кращі шанси на успішну соціалізацію та менший ризик розвитку емоційних і поведінкових проблем [12].

Л. Гончар зазначає, що основною характеристикою цих взаємин є амбівалентність [7]. З одного боку, підлітки прагнуть до незалежності та самостійності, бажають мати свій простір і право приймати рішення. З іншого — вони все ще потребують підтримки, порад і любові батьків. Ця подвійність часто призводить до конфліктів і непорозумінь у родині. Важливою ознакою цих відносин є зміна ролей: батьки мають поступово переходити від контролю до консультування, надаючи більше свободи підліткам для самостійного прийняття рішень, але водночас залишаючись готовими підтримати їх. Це вимагає від батьків гнучкості і здатності адаптувати свої методи виховання до нових умов [7].

Емоційний фон взаємин між батьками і підлітками часто буває нестабільним, оскільки підлітки можуть переживати різкі емоційні коливання, від радості до депресивних станів. Батьки повинні проявляти терпіння, розуміння та готовність підтримати дітей у цей складний період [11].

Підлітковий вік є часом інтенсивних біологічних, когнітивних і неврологічних змін, які значно впливають на психосоціальне функціонування та взаємини. Цей період є сенситивним для формування цінностей, моральних норм, відносин і сприйняття світу. Підлітки починають звертати увагу на себе як на особистість, оцінюють свої можливості та здібності. Статеве дозрівання має значний вплив на фізіологію, супроводжуючи появою статевого потягу й відповідних переживань. Почуття дорослості виявляється в прагненні бути повноправними членами суспільства, стверджувати незалежність і домогтися поваги від старших. Однак переоцінка власних можливостей може призвести до вразливості та болючого самолюбства, а також критичності стосовно дорослих.

Сім'я є основою для формування моральних орієнтацій підлітка завдяки стабільності, емоційній насиченості та тривалості виховних впливів. Взаємодія з батьками допомагає підлітку засвоювати моральні цінності суспільства [23]. Проте, якщо слова батьків не збігаються з їхніми діями, соціалізація підлітка не буде ефективною. Батьки повинні розділяти ті ідеали, цінності й переконання, які вони намагаються прищепити своїй дитині. Лише тоді сімейне виховання буде сприяти формуванню стійких ціннісних орієнтацій та моральних норм підлітка, необхідних для успішної соціалізації [23].

Стан підлітка в сім'ї значною мірою залежить від атмосфери, що панує в родині. Якщо підліток відчуває любов й увагу батьків, але не стикається із надмірним контролем, цей період дорослішання зазвичай проходить спокійно, без великих потрясінь. Водночас, якщо підліток відчуває себе покинутим й непотрібним, це може призвести до черствості, егоїзму й агресії [14].

Проблеми в комунікації між батьками й підлітками часто виникають через суперечність між їх бажанням бути самостійними, а бажанням батьків бачити їх слухняними й залежними, як у дитинстві. Цей конфлікт є тільки частиною більш глибоких змін, що відбуваються із підлітком, адже на цьому етапі загострюються конфлікти між поколіннями, пов'язані із віковою дистанцією [8].

Проблеми, які турбують підлітка, для батьків не здаються значущими, оскільки вони вже пройшли через це і забули. Молодість для них виглядає безтурботною та безпроблемною, ідеальним періодом, коли все здається простим і легким. Однак те, що важливо для батьків, а саме те, про що вони хотіли б попередити дітей, не викликає у підлітків інтересу [14].

Дорослі й діти часто мають різні погляди на те, із ким варто дружити, яку професію вибрати, чи є сучасна музика, кіно та мода гарними. Це не є випадковим, адже батьки й діти виросли в різних умовах і часах. Дорослі зазвичай турбуються про дітей-підлітків, а ті, своєю чергою, дуже часто демонструють грубість. Підлітки вірять, що "предки" мають досвід, але їх дратує застаріле сприйняття старших поколінь [18].

Близькі дорослі починають виконувати роль "механізму", що забезпечує потреби й обмежує свободу підлітка. Це призводить передусім до втрати контакту й поваги. Виникають "революційні" зміни, які є незручними для всіх [4]. Зазвичай батьки роблять перший крок до примирення, адже вони мають більше досвіду в спілкуванні. Важливо пам'ятати, що підлітки хочуть бачити в батьках друзів, які допоможуть їм розібратися в питаннях самосвідомості та самовизначення [18].

Дехто з підлітків знаходять легшим поговорити про свої проблеми із дорослими, а не із однолітками. Вони готові показати свою безпорадність, слабкість чи невпевненість перед батьками, якщо в сім'ї немає емоційної напруги. Якщо ж така напруга існує, конфлікти неминучі [3].

Причиною цих конфліктів є прагнення підлітків до дорослості, самостійності й незалежності. Вони бажають довести своє право на рівність з дорослими, а також визначити, як виглядатиме цей рівний статус: скільки часу на що витрачати, коли повертатися додому, із ким дружити, які правила ставити для розмов по телефону чи виконання власних обов'язків.

У кожній родині формується певна система виховання (мета й методи), яка безпосередньо впливає на соціалізацію й розвиток особистості. Зазвичай

виділяють чотири основні тактики сімейного виховання та відповідні їм типи взаємин у родині: диктат, опіка, «невтручання», співпраця [15].

Цілеспрямоване виховання передбачає керування процесом соціалізації, орієнтуючись на залучення підлітка до соціуму. Важливим є стиль сімейного виховання, через який батьки впливають на підлітка. Цей стиль відіграє значну роль у розвитку підлітка, визначаючи результати його соціалізації. Психологи виділяють три основні стилі сімейного виховання: демократичний (батьки враховують інтереси дитини — стиль «згоди»), авторитарний (батьки нав'язують свою думку — стиль «придушення») та нехтуючий (дитина залишена без уваги) [23, с.25].

У підлітковому віці стосунки «батьки-діти» стають більш рівноправними, взаємозалежними й взаємними, що супроводжується тимчасовим зниженням якості стосунків й зростанням конфліктів. Взаємини між батьками і підлітками є складними та динамічними, з характерним поєднанням любові, підтримки, викликів та розвитку. Ефективне спілкування, вирішення конфліктів, встановлення меж, надання підтримки та взаємна повага є основними компонентами, які формують якість цих стосунків.

Попри те, що конфлікти між батьками та підлітками стають частішими та інтенсивнішими, вони також є способом досягнення змін у стосунках. Короткочасні процеси, що відбуваються під час конфліктів, мають важливе значення для розвитку взаємин між батьками й підлітками. Так звані діади «батьки-підлітки», що характеризуються емоційною мінливістю під час конфліктів, мають тенденцію до адаптації й реорганізації стосунків відповідно до потреб підлітків [23, с.29].

Підлітки часто зазначають, що в період раннього та середнього підліткового віку батьки стають менш підтримуючими, а їх вплив і контроль поступово зменшуються. Зміни у стосунках між батьками та дітьми зазвичай пояснюють біологічними або когнітивними змінами в розвитку підлітків. Гормональні зміни, пов'язані із дозріванням, спонукають підлітків прагнути до

більшої автономії та індивідуальності, що часто призводить до конфліктів із батьками й сприяє формуванню зрілих, егалітарних стосунків.

Когнітивні моделі вказують, що розвиток абстрактного мислення підлітків сприяє формуванню взаємних й рівноправних поглядів на стосунки із батьками. Когнітивні досягнення дозволяють підліткам розглядати питання, що раніше були під контролем батьків, як особисті рішення. Ці біологічні й когнітивні зміни сприяють реорганізації стосунків із вертикальних (де батьки мають більше влади та знань) до горизонтальних, де взаємодії стають рівними, симетричними й взаємними [29].

Цей процес переходу від вертикальних стосунків до горизонтальних може викликати конфлікти та обмежувати близькість між батьками і дітьми. Згідно із моделлю перебудови очікувань, конфлікти виникають через різницю в очікуваннях підлітків і батьків щодо поведінки, зокрема стосовно переходу повноважень, автономії й обов'язків [31]. Підлітки прагнуть до більшої незалежності, ніж здатностей самостійно розвивати саморегуляцію, що призводить до дисбалансу у змінах афективних систем й префронтальної кори. Як результат, батьки і підлітки часто відчують слабший зв'язок і стикаються із численними конфліктами [31].

Ці конфлікти можна розглядати як частину процесу перегляду авторитету своїх батьків й потреб підлітків у незалежності. Вони сприяють розвитку автономії підлітків та змінюють динаміку стосунків між батьками і дітьми, наближаючи їх до більш рівноправних та взаємних відносин, де обмін інформацією, влада та прийняття рішень стають більш збалансованими [19, с. 47].

Коли очікування в стосунках коригуються в обопільно задовільний спосіб і батьки зменшують контроль, конфлікти зазвичай зменшуються, що дозволяє відновити близькість. Отже, конфлікти в сім'ї відіграють важливу роль у зміні якості стосунків між батьками та підлітками.

Вищезгадані зміни варто розглядати в контексті безперервності відносин. Незважаючи на те, що форма і зміст стосунків змінюються з дорослішанням підлітків, їх функціональні аспекти залишаються стабільними, оскільки самі стосунки зазвичай є стабільними за своєю суттю.

Індивідуальні відмінності стосунків, як правило, залишаються стабільними, навіть коли моделі взаємодії між батьками й підлітками змінюються. Тому рівень конфліктності й близькості в стосунках залежить від конкретної динаміки сімейних відносин. Підлітки та батьки, які мають чуйні, гармонійні стосунки, зазвичай стикаються із незначними та короточасними труднощами, в той час як ті, хто має менш теплі стосунки, часто переживають серйозніші проблеми [20].

Конфлікти між підлітками та батьками часто є нормальною частиною їхнього розвитку, що сприяє становленню їх автономії та індивідуальності. Проте надмірна кількість конфліктів може негативно вплинути на психосоціальну адаптацію й благополуччя підлітків. Підлітки, які більше конфліктують із батьками, зазвичай стикаються із проблемами в адаптації, зниженням самооцінки, а також більш частим вживанням психоактивних речовин. Це може свідчити про двонаправлений процес: конфлікти можуть погіршувати адаптацію, а проблеми в адаптації, у свою чергу, спричиняють більше конфліктів [21, с. 19].

Важливим аспектом конфліктних взаємодій є здатність батьків та підлітків виражати різні емоції та гнучко перемикатися між ними під час конфліктів. Емоційна гнучкість дозволяє сім'ї адаптуватися й шукати нові способи взаємодії [12, с. 37]. Коли батьки й підлітки можуть виражати не тільки негативні, але і позитивні емоції у процесі конфлікту, вони мають більше шансів на успішне відновлення стосунків. Наприклад, під час конфлікту батьки можуть висловлювати гнів й роздратування, але також проявляти прихильність та інтерес до думки один одного, що дозволяє знаходити нові способи взаємодії [8].

Якщо ж взаємодія обмежується лише негативними емоціями або одними позитивними, що не дозволяє виявляти гнів, стосунки можуть не змінюватися або навіть погіршуватися. Отже, більша емоційна лабільність під час взаємодії між батьками й підлітками є показником їх здатності адаптуватися до нових міжособистісних й контекстуальних вимог [23, с. 108].

Зосередженість на емоційній мінливості стосується не змісту, а структури взаємодії батьки-підлітки, що дуже часто залишається стабільним.

Динамічний системний підхід розглядає взаємини як самоорганізовані системи, що еволюціонують, організовуючи поведінку навколо стабільних моделей взаємодії. Ці системи мають кілька атракторів, тобто моделей взаємодії, які можуть співіснувати. Хоча системи прагнуть до стабільності та регулярних моделей взаємодії, вони також мають певну мінливість, що відображають внутрішні процеси, у яких характеристики стосунків коливаються навколо точки рівноваги, до яких ці стосунки прагнуть [8].

Адаптивні взаємини можуть гнучко реорганізовуватися у відповідь на зміни. У таких відносинах учасники можуть легко й безперешкодно пристосовуватися до змін навколишнього середовища. Наприклад, мати та дочка можуть висловлювати негативні емоції під час суперечки про комендантську годину, але підтримувати одна одну і довіряти, коли йдеться про цікаві заняття разом. Відсутність гнучкості, або ригідність, можна трактувати як обмежену здатність адаптувати поведінку в умовах змін, наприклад, коли мати і дитина не можуть перейти від негативного емоційного стану після конфлікту до позитивної теми розмови. Така мінливість у поведінці є важливою характеристикою взаємин [10].

Емоційна мінливість має позитивний зв'язок з якістю стосунків між батьками та підлітками. Діади, у яких батьки та підлітки мають вищу емоційну мінливість під час конфліктних взаємодій на початку підліткового віку, повідомляють про кращу якість стосунків із часом порівняно з тими, де мінливість нижча. У таких діадах матері й підлітки із більшою емоційною

варіативністю також повідомляють про більшу підтримку автономії підлітка, а підлітки (але не матері) згадують про меншу частоту конфліктів. Ці результати свідчать, що діади з більшою варіативністю краще адаптуються до зростаючих потреб підлітків у автономії [12].

Окрім того, менша частота конфліктів у таких діадах може свідчити про більш рівноправні відносини між батьками та підлітками. У таких стосунках конфлікти не є необхідними для вираження різних очікувань і бажань. Висновок, що матері в діадах із низькою й високою варіативністю не відрізняються в сприйнятті частоти конфліктів, може засвідчувати про те, що матері важче надають підлітку автономію і що на них сильніше впливає відстороненість у відносинах, ніж на підлітка, тому вони сприймають взаємодію як більш конфліктну [22].

Підлітки можуть швидше відновлюватися після конфліктів, ніж матері, оскільки батьки та діти часто по-різному трактують теми, що піднімаються під час суперечок. Мами, як правило, бачать конфлікти як частину соціальних звичайних проблем (наприклад, прибирання в кімнаті – це сімейна угода, яка передбачає виконання домашніх обов'язків усіма членами сім'ї), в той час як підлітки сприймають їх як особисті питання (наприклад, рішення про прибирання в дитячій кімнаті є особистим вибором, оскільки кімната є їхнім приватним простором) [22].

Емоційна лабільність у конфліктних взаємодіях на ранньому етапі підлітковості також пов'язана із змінами в батьківському контролі та прагненні підлітків до більшої приватності. Коли підлітки дорослішають, вони все частіше розглядають інформацію про своє життя як приватну, тоді як батьки вважають її частиною їхньої юрисдикції.

Підлітки й батьки повинні знайти баланс між автономією й конфіденційністю підлітків із одного боку, і контролем й доступом до інформації із боку батьків - із іншого. Це означає, що між ними має бути

створена така динаміка взаємин, яка дозволяє вільно обмінюватися інформацією, не порушуючи прагнення підлітків до більшої самостійності [5].

Коли в діадах мати-підліток відзначається більша емоційна гнучкість під час конфліктів, матері зазначають, що підлітки частіше відкриваються щодо своїх друзів, діяльності та місцеположення. Ці результати підтверджують припущення, що коли мама й підліток можуть вільно перемикатися між позитивними й негативними емоціями у процесі конфлікту, вони забезпечують більш відкриті комунікаційні моделі, де як позитивні, так й негативні емоції є прийнятними й зрозумілими [17].

Відкритість підлітків зростає, коли батьки й підлітки можуть вільно й гнучко висловлювати різні емоції. Однією із причин, чому підлітки не завжди хочуть ділитися своїм життям, є побоювання негативної реакції із боку батьків. Тому вони вважають за безпечніше розповідати про своє життя матерям, де емоції сприймаються із розумінням як позитивні, так і негативні.

Підлітки по-різному оцінюють батьківський контроль залежно від того, про яку сферу йдеться. Наприклад, підлітки, яких батьки обмежують у особистому житті, часто вважають своїх матерів психологічно більш контролюючими. Ті ж підлітки, яких батьки обмежують лише в соціальних питаннях, не сприймають це як психологічний контроль. Можливо, це вказує на те, що в таких діадах батьки та підлітки досягають кращого балансу в питанні автономії, що зменшує необхідність у жорсткому контролі з боку матерів і сприяє більш горизонтальним відносинам. Коли мами та підлітки можуть гнучко виражати емоції в конфліктах, підлітки відчують, що можуть відкрито ділитися інформацією, що дозволяє батькам поступово відмовлятися від надмірного контролю [5].

Збільшена емоційна змінюваність може вказувати на перехід стосунків мати-підліток до нових моделей поведінки й рівноправності, коли старі підходи вже більше не працюють. Хоча не усі з діад мають таку мінливість, її пік зазвичай припадає на ранній підлітковий вік, і саме тоді виникають найбільші

відмінності у рівнях емоційної змінюваності. Це підтверджує теорію, що емоційна змінюваність має важливу роль у розвитку підлітків. Згідно із динамічним-системним підходом, більша внутрішньо-особистісна мінливість є характерною для періодів змін й реорганізації, після яких стосунки переважно стабілізуються, встановлюючи нові моделі взаємодії, які відповідають віковим особливостям [16].

Більша різноманітність емоцій дозволяє гнучким діадам «батьки-діти» краще адаптуватися до труднощів відносин й постійно змінювати моделі взаємодії на більш рівноправні та горизонтальні. Водночас, діади із меншою мінливістю й обмеженим емоційним спектром можуть не змінювати свої моделі взаємодії, що спричиняє зниження якості стосунків [8].

Підлітки змінюють свої стосунки із батьками та родиною, проте потребують їхньої підтримки не менше, ніж у дитинстві. Це природно, коли вони починають самотійно мислити та сумніватися в аспектах свого життя та родинних взаємин. Ці зміни часто супроводжуються періодами гніву й розчарування, які можуть виявлятися у стосунках із родиною, хоча ці почуття переважно тимчасові.

Підлітки не потребують настанов, моралізування, а щирих розмов, логічно обґрунтованих аргументів й важливого морального досвіду, який переконує їх у справедливості норм. Потреба у рівноправному спілкуванні із дорослими, особливо із батьками, залишається незадоволеною, що спричиняє конфлікти між підлітками й батьками, особливо у старших класах, коли підлітки прагнуть спілкуватися вже на рівних. Дорослі часто сприймають це лише як негативні прояви, не помічаючи початку нового етапу в розвитку підлітка. Одним із таких проявів є бажання підлітка допомогти дорослим, підтримати їх.

Дорослі, намагаючись виховувати підлітків, часто забувають про необхідність взаємного обміну: вони щось дають, однак, не готові нічого взяти. Лише через прояви доброти й співчуття можна розвивати важливі особисті якості [10].

Військоий стан, соціально-економічні зміни, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, суттєво вплинули на соціокультурне життя, що відображається й на ціннісних орієнтаціях підлітків. Однією із характерних рис цього процесу є зростання правопорушень, жорстокості й бездушності серед підлітків. Це створює потребу в розробці нових підходів до морального виховання підлітків, які із одного боку повинні ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях взаємоповаги, а із іншого – враховувати соціокультурні складні реалії життя сучасних підлітків. Тема поваги до дорослих, як важливої складової морального виховання, завжди була у центрі уваги психологів й педагогів, філософів таких як Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода, В. Сухомлинський та інших.

Повага – це якість людини, що передбачає таке ставлення до іншої особи, яке визнає її гідність, досягнення, а також включає рівність прав, справедливість, уважність до переконань й прагнень інших, чуйність й ввічливість, делікатність та скромність [3]. Повага є фундаментом встановлення взаємодії, співробітництва й довіри між людьми, соціальною якістю, що проявляється у взаємодії із людьми й характеризує рівень їхнього виховання [3].

Дослідник І.Бех пов'язує повагу до людини із визнанням її цінності. Це почуття цінності проявляється у повазі людської гідності, позаяк образи, зневажання чи глузування є несумісними із повагою [5].

Формування у підлітка почуття цінності іншої людини підкреслює важливість вдячної пам'яті, що виникає в результаті добросердечного ставлення до людей, які своєю працею створюють і розвивають соціокультурні можливості життя [5]. Уявлення І.Бека що до реалізації гуманістичних цінностей виховання, зосереджується на позитивному ставленні дітей до оточуючих й прийнятті інших такими, якими вони є. «Дитина-гуманіст із повагою ставиться до власних думок, інтересів й позицій, інтересів й думок інших, навіть якщо це суперечить її власним» [5, с. 17].

Формування поваги до дорослих є двостороннім процесом, основою якого є педагогічно-доцільна взаємодія, яка ґрунтується на прийнятті підлітка таким, яким він є, вияв поваги до його світосприйняття, навіть у разі суперечностей із дорослими, та бажання допомогти в особистісному розвитку [5, с. 19].

Повага до дорослих у підлітків пов'язана із різними мотивами їх діяльності й вчинків. Одним із негативних явищ серед підлітків є те, що хоча зовні вони можуть проявляти вихованість, однак у інших умовах (де відсутній контроль дорослих) їх поведінка може свідчити про неповагу до старших. Тому дуже важливо розуміти мотиви, які спонукають підлітків вчиняти по-різному відносно дорослих, оскільки саме вони визначають моральну позицію підлітка та його поведінку [12].

Взаємна повага є основою здорових стосунків між батьками й підлітками та передбачає визнання почуттів, думок і кордонів один одного, що сприяє розумінню та прийняттю у родині. Батьки, демонструючи шанобливу поведінку, навчають підлітків ставитися до інших із повагою, закладаючи основи для здорових стосунків у майбутньому. Довіра є критично важливою для стосунків між батьками й підлітками. Вона базується на чесності, надійності й послідовності. Коли батьки дотримуються своїх обіцянок, це створює відчуття безпеки й надійності у відносинах. Відкрите обговорення проблем й робота над відновленням довіри допомагають виправити конфлікти в стосунках [3].

Активна участь батьків у житті підлітків, їх підтримка в навчанні й позакласних заняттях сприяє розвитку підлітка, зміцненню стосунків. Водночас, дуже важливо дати підліткам можливість самостійно досліджувати свою незалежність та робити власний вибір [23].

Отже, стосунки між батьками та підлітками є складними-змінними, що формуються завдяки різним ключовим факторам, які впливають на їх якість й стабільність. Від відкритого діалогу й вирішення конфліктів до встановлення кордонів, надання підтримки, виховання взаємної поваги та зміцнення довіри

— усі ці аспекти мають важливе значення для розвитку позитивних відносин між батьками й підлітками. Розуміння точок зору підлітків, формування конструктивної поведінки, адаптація батьківських стратегій до індивідуальних потреб є критично-важливими для розвитку емпатії, стійкості й здорового зростання підлітків. Зміцнюючи стосунки, засновані на довірі, повазі, взаєморозумінні, батьки можуть допомогти підліткам пережити цей період та сприяти формуванню міцних зв'язків і позитивних результатів у майбутньому.

Висновки до першого розділу

Питання дитячо-батьківських відносин є одним із центральних у психології й педагогіці та охоплює аналіз взаємодії між батьками і дітьми, вплив на розвиток дитини, а також розробку підходів для оптимізації цих стосунків. Якість цих взаємин визначає психологічний комфорт дитини, її соціалізацію, навчальні досягнення, моральні цінності й життєві орієнтири. Сім'я є основою для формування моральних орієнтацій підлітка завдяки стабільності, емоційній насиченості й тривалості виховних впливів. Взаємодія із батьками допомагає підлітку засвоювати моральні цінності суспільства.

Повага – це якість людини, що передбачає таке ставлення до іншої особи, яке визнає її гідність, досягнення, а також включає справедливість, рівність прав, уважність до переконань й прагнень інших, чуйність, ввічливість, делікатність, скромність. Повага до інших є соціальною якістю, яка проявляється у взаємодії з людьми й характеризує рівень їх виховання.

Повагу до людини вчені пов'язують із визнанням її цінності. Саме це почуття цінності проявляється у повазі до людської гідності. Формування у підлітка почуття цінності іншої людини підкреслює важливість вдячної пам'яті, що виникає в результаті добросердечного ставлення до людей, які своєю працею створюють й розвивають соціокультурні можливості для життя.

Формування поваги до дорослих є двостороннім процесом, основою якого є педагогічно доцільна взаємодія, що ґрунтується на прийнятті підлітка таким, яким він є, вияв поваги до його світосприйняття, навіть у разі суперечностей із дорослими, та бажання допомогти в особистісному розвитку. Повага до дорослих у підлітків пов'язана із різними мотивами їхньої діяльності й вчинків.

Взаємна повага є основою здорових стосунків між батьками й підлітками та передбачає визнання почуттів, думок і кордонів один одного, що сприяє розумінню й прийняттю у родині. Батьки, демонструючи шанобливу поведінку, навчають підлітків ставитися до інших із повагою, закладаючи основи для здорових стосунків у майбутньому. Довіра є критично важливою для стосунків між батьками й підлітками.

Стосунки між батьками й підлітками є складними і змінними, що формуються завдяки різним ключовим факторам, які впливають на їх якість та стабільність. Від відкритого діалогу й вирішення конфліктів до встановлення кордонів, надання підтримки, виховання взаємної поваги, зміцнення довіри. Розуміння точок зору підлітків, формування конструктивної поведінки й адаптація батьківських стратегій до індивідуальних потреб є критично важливими для розвитку емпатії, стійкості, здорового зростання підлітків. Зміцнюючи стосунки, засновані на довірі, повазі й взаєморозумінні, батьки можуть допомогти підліткам пережити цей період, сприяючи формуванню міцних зв'язків, позитивних результатів у майбутньому.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СІМ'Ї ЯК ЧИННИКА СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА

2.1. Методи дослідження

Метою емпіричного дослідження стало визначення вікових особливостей та умов формування поваги до батьків у підлітковому віці. Гіпотези дослідження:

1. Існують різні види поваги до батьків, які різняться своїм психологічним змістом.
2. Умовами формування поваги до батьків у підлітків є:
 - суб'єктивна оцінка учнями-підлітками соціальної успішності батьків й якості виконання батьківських функцій, зокрема, задоволення матеріальних потреб дітей;
 - тип сімейного виховання та особливості взаємин між підлітками й батьками (довіра у стосунках, рівень протекції, характер вимог й санкцій).

Завдання емпіричного дослідження:

- Визначити й проаналізувати особливості поваги до батьків в учнів-підлітків, які виховуються в сім'ях з різними типами виховання.
- Визначити й проаналізувати основні умови, чинники формування поваги до батьків у підлітків: особливості взаємин між дітьми й батьками, батьківського виховання, стать, вік підлітка, тип сім'ї.

Ми використали такі методи дослідження як: контент-аналіз й опитування, за допомогою яких були зібрані кількісні й якісні дані відповідно до завдань дослідження із застосуванням наступних діагностичних методик.

1. Опитувальник "Повага до батьків" [23].
2. Методика ADOR - "Підлітки про батьків"[20].

3. Твір "Мої батьки"[8].

4. Методика "Аналіз сімейних взаємин"[23].

У дослідженні прийняли участь 218 учнів-підлітків Львівської ЗОШ № 99 віком від 11 до 15 років. Серед респондентів 103 (47 %) хлопчики і 115 дівчаток (53 %). Середній вік – 14 років. Група батьків - 129 батьків учнів-підлітків віком 33 - 50 років. Серед респондентів 37 батьків (39 %) і 92 мами (71 %).

Розглянемо детальніше методики, що були застосовані в дослідженні. Опитувальник *"Повага до батьків"* дозволяє визначити такі види поваги як: приписану й оціночну. Для вивчення умов розвитку поваги-неповаги до батьків в учнів-підлітків також використовувалися шкали соціальної успішності й рівня задоволення матеріальних потреб. Опитувальник складається із чотирьох шкал та містить 25 запитань у формі висловлювань, із яких 20 оцінюються окремо для матері й батька (це шкали 2, 3, 4).

Підліткам пропонувалося оцінити згоду із 45 висловлюваннями, для кожного запитання були запропоновані 4 варіанти відповідей: "абсолютно не згоден", "скоріше незгоден", "скоріше згоден" і "абсолютно згоден". Половина запитань є прямими, а інша половина — зворотними. Відповіді позначали галочками в бланку.

Методика *"Підлітки про батьків"* (ADOR) адапт. Л. Вассермана є модифікованою версією опитувальника "Children's Report of Parental Behavior Inventory" (CRPBI) та застосовується для психологічного аналізу взаємин підлітків із батьками, зокрема для вивчення їхніх поглядів на виховну практику й стилі батьківського виховання. Вона дозволяє досліджувати поведінку та методи виховання, оцінювані підлітками, розкриваючи не лише об'єктивні стосунки в сім'ї, а й суб'єктивні уявлення підлітка. У процесі дослідження підліткам пропонується окремо оцінити стосунки із матір'ю та з батьком.

Методика складається із 50 запитань, що стосуються матері і батька окремо, і включає кілька шкал:

1. Шкала позитивного інтересу (POZ);

2. Шкала директивності (DIR);
3. Шкала ворожості (HOS);
4. Шкала автономності (AUT);
5. Шкала непослідовності (NED);
6. Фактор близькості (POZ/HOS);
7. Фактор критики (DIR/AUT).

Методика "Твір 'Мої батьки'" є проєктивною, де тема твору пропонується в загальній формі, без конкретних вказівок на зміст. Це дозволяє досліджувати емоційне сприйняття підлітком сімейних стосунків і його емоційну близькість до батьків. Методика має певні обмеження, зумовлені рівнем інтелектуального розвитку, рівнем володіння писемною мовою й здатністю до рефлексії у підлітків.

Було створено систему категорій для контент-аналізу творів, яка включає 8 основних пунктів:

1. План опису – яка тематика є домінуючою у творі: "Дитина", "Батько", "Наші стосунки".
2. Емоційне прийняття, любов до батьків.
3. Повага до батьків.
4. Батьківська участь – спроба створити інтегративну характеристику, що описує баланс між батьківським контролем, підтримкою, інтересом до справ дитини, а також задоволенням матеріальних й соціальних потреб, санкціями.
5. Розуміння батьками дитини.
6. Довірливість стосунків.
7. Кількість часу, проведеного із батьком.
8. Переваги батьків.

Ці пункти нами були відібрані на основі змісту творів (основна тематик, яка часто виникала) та із урахуванням поставлених завдань. Кожен із

параметрів оцінювався за 3-бальною чи 4-бальною шкалою (подібно до шкал Лайкерта), що дозволяло нам здійснити кількісний аналіз результатів.

Під час аналізу ми стикалися із проблемою, що багато підлітків писали про "батьків" загалом, не розділяючи матір і батька окремо. В таких випадках оцінки для обох батьків ставали однаковими. Можливо, у подальших дослідженнях буде варто задавати таку тему як "Моя мама і тато". Декілька підлітків, попри наявність теми на класній дошці, написали твори за темою "Моя сім'я". Це не мало значного впливу на наші результати, але у майбутньому варто видавати учням не просто чисті аркуші, а із уже написаною темою.

Цікаві дані щодо обсягу творів: вони варіюються від одного рядка до двох аркушів. Не завжди короткий твір свідчить про небажання писати, деякі із них були дуже відвертими й інформативними. Наприклад, 12-річна дівчинка написала: "Я люблю свою маму набагато більше, ніж тата. Я поважаю її більше, ніж всіх інших".

Великі твори не завжди гарантують змістовність. Так, 13-річна дівчинка просто перерахувала подарунки, які їй дарували батьки за останній рік.

Більшість робіт були змістовними, цікавими й відвертими. Декілька творів можна трактувати як внутрішні монологи підлітка, коли під час написання він розуміє деякі нові для себе моменти або переживає їх. Іноді ці переживання виражаються через графічні елементи, наприклад, смайли – символи Інтернет-культури.

Методика "Аналіз сімейних взаємин" застосовується для вивчення типів негармонійного виховання із боку батьків. Вона включає опитувальник, що складається із 130 питань-висловлювань, і має наступні шкали:

1. Рівень протекції в процесі виховання (шкали Г+ та Г-)
 - Гіперпротекція (шкали Г+)
 - Гіпопротекція (шкали Г-)
2. Ступінь задоволення потреб дитини (шкали У+ та У-)

- Потурання (шкали У+)
- Ігнорування потреб дитини (шкали У-)
- 3. Кількість і якість вимог до дитини в сім'ї (шкали Т+, Т-, З+, З)
 - Надмірність вимог-обов'язків (шкали Т+)
 - Недостатність вимог-обов'язків (шкали Т-)
 - Надмірність вимог-заборон (шкали З+)
 - Недостатність вимог-заборон (шкали З-)
- 4. Суворість санкцій за порушення вимог дитиною (шкали С+ й С-)
 - Надмірність санкцій (шкала С+)
 - Мінімальність санкцій (шкала С-)
- 5. Нестійкість стилю виховання (шкала Н)
- 6. Психологічні (особистісні) проблеми батьків, які вирішуються за рахунок дитини:
 - Розширення сфери батьківських почуттів
 - Перевага дитячих якостей у підлітку
 - Виховна невпевненість батьків
 - Фобія втрати дитини
 - Нерозвиненість батьківських почуттів
 - Проекція на дитину власних небажаних якостей
 - Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання
 - Зрушення в установах батьків щодо дитини залежно від її статі (шкали ПМК – перевага чол. якостей, ПЖК – перевага жін. якостей)

Опитування учнів-підлітків здійснювалося у класах, а батьків під час батьківських зборів (за погодженням із адміністрацією школи). Процес дослідження був анонімним й добровільним. Для можливості звірення робіт дітей із роботами батьків вимагалось зазначити точну дату народження

підлітків, а також придумати псевдонім для отримання індивідуальних результатів.

2.2 Аналіз результатів дослідження та їх інтерпретація

Повагу до батьків ми досліджували за допомогою двох шкал опитувальника "Повага до батьків", який заповнили 218 підлітків віком від 11 до 15 років, а також через твір "Мої батьки". У своїх творах підлітки описували ставлення до батьків. Наприклад, хлопчик 13 років писав: "Я поважаю їх за ту працю, яку вони виконали для мого виховання. Я їх поважаю, вони мене теж поважають. Ми - шановані люди". Дівчинка 13 років зазначала: "Моя мама для мене є шанованою людиною не тому, що я її люблю чи зобов'язана їй поважати, а тому що вона моя, і я їй чим можу, допомагаю". Хлопець 14 років писав: "Я поважаю батьків. Я дуже прив'язаний до них й дуже пишаюсь ними. Вважаю, що мої батьки дуже добре виростили й виховали мене. Мої батьки досягли значних професійних успіхів, тому і я хочу, щоб моє життя склалося так само вдало, як у них". 175 підлітків написали твори, що підходили для контент-аналізу. В 47 творах (26,86%) підлітки згадували свою повагу-неповагу до батьків. Найчастіше, пишучи про повагу, підлітки не вказували на конкретні відмінності у ставленні до батька чи матері, однак деякі із учнів-підлітків зазначали, що поважають одного із батьків, а іншого – ні. Всього лише троє підлітків (6,34%) зазначили, що не поважають батька або батьків. 24 підлітки (51%) констатували факт поваги до батьків, а 23 (48,94%) виявили високий рівень поваги, надаючи розгорнуту характеристику.

Результати аналізу творів "Мої батьки" підлітків, які згадували повагу до батьків, добре співпадають із результатами шкали "Оціночна повага" опитувальника "Повага до батьків" (χ^2 -квадрат = 10,592, рівень значущості 0,005). При відповіді на всі питання учні-підлітки використовували весь можливий діапазон відповідей. Найменший розкид відповідей спостерігався на

висловлюваннях, таких як: "Я неповажаю свого батька й дорослих взагалі", "Мій батько не заслуговує поваги", "Дорослих поважати немає за що" – більшість респондентів не погоджуються з цими твердженнями.

Найбільші розкиди відповідей спостерігалися при оцінці висловлювань: "Я хотів(ла) би, щоб моє життя складалося так само добре, як у мого батька"; "Я поважаю свого батька, бо це обов'язок дітей"; "Я поважаю своїх батьків, бо це неможливо ігнорувати". Розподіл результатів за шкалами "Оціночна повага" й "Приписана повага" не виявив статистично-значущих відмінностей від нормального розподілу.

Виявлено, що розподіл результатів за шкалами поваги має лівосторонню асиметрію, що свідчить про те, що більшість респондентів оцінюють свою повагу до батьків на високому рівні, особливо вираженому в шкалі оціночної поваги. Більшість сучасних підлітків проявляють повагу до своїх батьків. Згідно із тестовими нормами, можна виділити три групи підлітків залежно від рівня їх поваги до батьків: низький, середній і високий рівень (див. рис. 2.1).

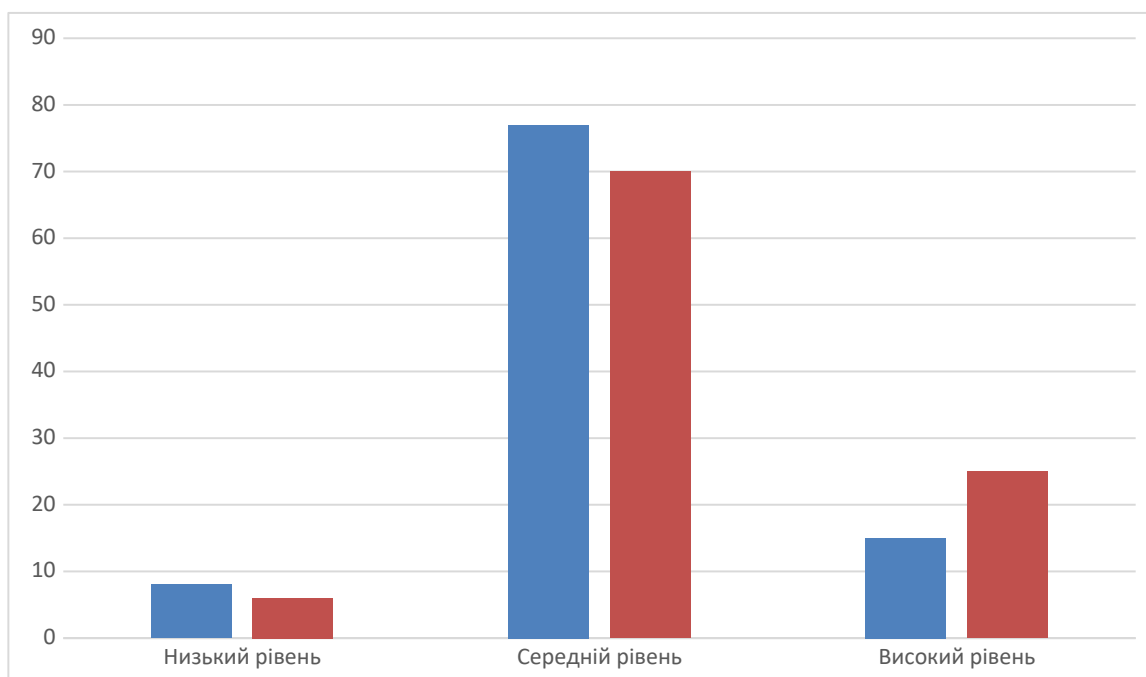

Рис. 2.1. Розподіл учнів-підлітків згідно поваги до батьків

Приписана повага в середньому дещо переважає оціночну серед сучасних учнів-підлітків. Однак було виявлено, що деякі підлітки не поважають своїх батьків, хоча таких небагато (8% та 6%). Було виділено дві групи підлітків: молодшого віку (11-13 років) та старшого віку (14-15 років). Через різну чисельність цих груп, при їх порівнянні ми будемо оперувати не абсолютною кількістю учасників, а відсотками від кожної вибірки.

Розподіл результатів за шкалами поваги статистично не відрізняється від нормального (за критерієм Колмогорова-Смирнова). Хоча середні значення за шкалами оціночної й приписаної поваги є практично ідентичними, стандартні відхилення за шкалою "Оціночна повага" суттєво різняться: у молодших підлітків розкид більший, а мінімальний бал значно є нижчим. У випадку шкали приписаної поваги ця тенденція також спостерігається, але менш виразно.

Подібні результати спостерігаються й щодо приписаної поваги. Старші підлітки менше схильні до прийняття стереотипу належного шанобливого ставлення до батьків, ніж молодші. З допомогою критерію Хі-квадрат було виявлено значущі відмінності між типами шанобливого ставлення до батьків у молодших й старших підлітків (хі-квадрат = 14,725, рівень значущості 0,002). Серед молодших учнів-підлітків значно більше тих, хто проявляє як приписану, так й оціночну повагу, і менше, хто виявляє лише один тип поваги чи не виявляє жодного.

Кількість учнів-підлітків, які не проявляють поваги до батьків, є однаковою в підгрупах молодших й старших підлітків. Для того, щоб перевірити, чи є суттєві відмінності у рівні поваги до батьків між цими групами, застосовано непараметричний критерій Манна-Уїтні. Як оцінка поваги до батьків, так і сприйнята повага виявили значущу залежність від психологічного віку дітей ($U = 17572,5$, рівень значущості 0,009 для оцінної поваги та $U = 17105$, рівень значущості 0,002 для сприйнятої поваги). В результаті порівняння молодших й старших підлітків було виявлено, що із

віком рівень поваги до батьків дещо знижується, що є несподіваним результатом (можливо, це пов'язано з кризою між молодшим й старшим підлітковим віком).

Щоб краще зрозуміти отримані відмінності, було проведено детальніший аналіз вікової специфіки поваги до батьків на основі хронологічних даних. Нами було висунуто припущення, що між групами молодших й старших учнів-підлітків існують суттєві відмінності в оцінці й сприйнятті поваги. Це припущення ми перевіряли з допомогою непараметричного критерію Краскела-Воллеса (див. таблицю. 2.1.).

Таблиця 2.1.

Значимість відмінностей у повазі до батьків між групами молодших й старших підлітків

	Оціночна повага	Приписана повага
Хі-квадрат	8,374	35,890
ступінь свободи	5	5
рівень значущості	0,137	< 0,001

Ступінь вираженості поваги до батьків змінюється залежно від віку ($p < 0,001$). Яка вікова група характеризується найбільшою повагою до батьків?

Дослідження показало, що в 13 років спостерігається різке зниження рівня поваги, який до цього часу поступово збільшувався. Після цього віку, починаючи із 14 років, рівень поваги знову починає зростати. Загалом, із віком вираженість поваги зменшується незначно, що може бути пов'язано із активним розвитком самосвідомості підлітків й відповідною переоцінкою критеріїв поваги. Ймовірно, що в дослідженій групі учнів-підлітків пік кризи припав саме на 13 років, що підтверджується іншими результатами й спостереженнями під час збору даних. В цей період підлітки заперечують переважно необхідність приписаної поваги до батьків.

Нами зроблено припущення, що усвідомлена й диференційована від емоційної прив'язаності повага підлітків до батьків формується лише у старшому-підлітковому віці (14-15 років). Для підтвердження цього припущення нами були використані результати методик "Повага до батьків" і твору "Мої батьки", одержані під час дослідження групи учнів-підлітків ($n = 218$).

Метою було показати, що у старших підлітків почуття любові до батьків (як це відображено в їх творах) менш пов'язане із оцінною повагою ("Оціночна повага", "Приписана повага"), ніж у молодших підлітків. Підлітки оцінювали окремо повагу до матерів й батьків, тому кількість спостережень була майже вдвічі більшою, ніж сам обсяг вибірки.

Використано непараметричний критерій Манна-Уїтні для порівняння різниць у повазі до батьків залежно від ступеня вираженості любові до батьків. Результати показали, що у молодших учнів-підлітків любов до батьків тісно є пов'язаною із оцінною повагою: чим більше підліток любить батьків, тим вища ймовірність, що він буде відчувати оцінну повагу до нього. З приписаною повагою любов пов'язана значно меншою мірою.

У старших учнів-підлітків зв'язок між любов'ю і оцінною повагою зникає, а натомість виникає зв'язок із приписаною повагою. Це свідчить про те, що в старшому підлітковому віці любов до батьків починає впливати на рівень приписаної поваги, тоді як з оцінною повагою цей зв'язок слабшає.

Ці зміни можна пояснити початком перебудови дитячо-батьківських стосунків та зміною розуміння того, що саме означає любити батьків. Проте ці висновки потребують обережності, оскільки якісна оцінка ступеня вираженості любові лише на основі проєктивних творів може бути досить сумнівною.

Аналіз статистики за шкалами поваги для хлопців і дівчаток показав, що відмінностей у відповідях практично немає. Хлопці використовували дещо більший діапазон оцінок, що призводило до вищого стандартного відхилення. Стать не впливає на ступінь поваги до батьків.

Також, дослідження дозволяє проаналізувати зв'язок між повагою до батьків й типом сім'ї. Серед 218 учнів-підлітків, які брали участь у дослідженні, 146 осіб (67%) проживають у повній сім'ї, 71 особа (33%) — в неповній сім'ї, і 1 підліток не має батьків. Більшість неповних сімей — це сім'ї без батька, зокрема, деякі учні-підлітки мають вітчимів чи мачух. Частина учнів-підлітків із таких сімей, утворених через розлучення, оцінюють свого другого із батьків, а інші не можуть цього зробити через відсутність значного контакту із ним.

Дослідження показало, що учні-підлітки із повних сімей мають трохи вищий рівень оцінної й приписаної поваги до батьків (34,82 і 15,92 відповідно), ніж учні-підлітки із неповних сімей (34,00 і 15,82). Для оцінки зв'язку між типом сім'ї й рівнем поваги був використаний непараметричний критерій Манна-Уїтні, що показав відсутність статистично значущих відмінностей між сім'ями ($U = 16753,5$, $p = 0,568$ для оцінної поваги й $U = 17104$, $p = 0,803$ для приписаної).

Якщо припустити, що оцінна повага до того батька, який залишив сім'ю, може бути нижчою, процедура розрахунку Манна-Уїтні була повторена окремо для поваги до матерів й батьків. Виявилось, що підлітки із повних сімей в середньому більше поважають своїх батьків, ніж підлітки із неповних сімей (середнє значення 34,71 проти 32,92), але ці відмінності не є статистично значущі ($U = 3095$, $p = 0,157$).

Оцінна повага до матерів не залежить від типу сім'ї ($U = 4947$, $p = 0,703$). Відтак, можна зробити висновок, що немає значних відмінностей у ступені поваги до батьків між підлітками із повних й неповних сімей.

Далі було проаналізовано стать батьків як чинник формування поваги у підлітків. Рівень поваги до матерів й батьків відрізняється незначно. Оцінка поваги до матерів виявилась більш узгодженою серед підлітків, ніж оцінка поваги до батьків (стандартне відхилення 3,981 проти 4,652). Для перевірки різниць у ступені вираженості поваги до матерів й батьків був використаний критерій знакових-рангів Вілкоксона для пов'язаних вибірок.

Виявлено, що учні-підлітки статистично частіше відчують більшу оціночну повагу до матері, ніж до батька. 40,2 % учнів-підлітків висловлюють більшу повагу до матері, ніж до батька, 32,5 % не бачать різниці в оцінці, і тільки 27 % учнів-підлітків відчують більше поваги до батька. Щодо оцінки приписамної поваги, 70 % учнів-підлітків ставляться до батьків майже однаково. Ці результати були отримані за допомогою критерію для пов'язаних вибірок, порівнювалось ставлення кожного підлітка до батьків окремо.

Для визначення загальних відмінностей у повазі до матері та батька застосовано непараметричний критерій Манна-Уїтні. Виявилось, що в цілому між оцінкою оціночної та запропонованої поваги до батьків й матерів не спостерігається значних відмінностей. Тобто стать батька не має значного впливу на повагу до нього, але всередині кожної родини учні-підлітки відчують вищу оціночну повагу до матерів. Це може бути пов'язано із тим, що багато учнів-підлітків живуть в неповних сім'ях. Для перевірки цієї гіпотези застосували критерій Вілкоксона для пов'язаних вибірок для учнів-підлітків з повних й неповних сімей окремо.

Виявилось, що при розділі за типом сім'ї внутрішньо-сімейні відмінності у повазі до батьків й матерів стали статистично незначущими (рівень значимості 0,065 для неповних сімей та 0,179 для повних). Однак варто зазначити, що розмір вибірки був меншим. Швидше за все, при збільшенні вибірки неповних сімей результат залишився б таким самим. Отже, можна зробити висновок, що учні-підлітки із неповних сімей зазвичай відчують більшу повагу до матерів, із якими вони, як правило, й проживають.

Важливо відзначити, що оцінка батьків (тата та мами) за шкалою приписної поваги у учнів-підлітків найчастіше збігається. Це вказує на те, що учні-підлітки, які визнають належну шанобливу поведінку до батьків, не роблять значних відмінностей між ними.

Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена між оцінками матері й батька за цією шкалою становить $\rho = 0,851$ (рівень значущості $< 0,001$). Було

проаналізовано такі аспекти: якість виконання батьківських функцій щодо задоволення матеріальних потреб (шкала "Задоволення матеріальних потреб дітей"); уявлення учнів-підлітків про соціальний успіх батьків (шкала "Соціальна успішність батька" за методикою "Повага до батьків"); позитивний інтерес до дитини, а також автономність, директивність, ворожість, непослідовність, близькість й критика (шкали та фактори методики ADOR); особливості батьківського виховання (методика АСВ).

Також під час аналізу творів було визначено параметри батьківської участі, розуміння батьками потреб дитини, кількість часу, який батьки проводять із підлітком, та оцінка підлітком достоїнств батьків.

Для перевірки зв'язку між повагою до батьків й якістю виконання батьківських функцій щодо задоволення матеріальних потреб дітей були виділені підгрупи учнів-підлітків за сумарним балом шкали матеріальної забезпеченості. Середня група включала респондентів із балом, рівним середньому значенню плюс/мінус стандартне відхилення. Таким чином, низька група — 5-11 балів, середня група — 12-17 балів, висока група — 18-20 балів. Для аналізу використовувався непараметричний критерій Краскелла-Воллеса.

Отримано, що рівень оцінки учнем-підлітком якості виконання батьківських функцій щодо задоволення матеріальних потреб дітей пов'язаний із рівнем оцінної поваги до батьків, яку він відчуває. Чим вище учень-підліток оцінює задоволеність своїх матеріальних потреб, тим більше він відчуває повагу до батьків. Однак можливе й зворотнє трактування — чим більша повага підлітка до батьків, тим вище він оцінює задоволення своїх матеріальних потреб. Приписана повага з оцінкою якості виконання батьківських функцій щодо матеріальних потреб не має прямого зв'язку, але може бути пов'язана із тим, чи прийняті підлітком соціальні норми такого ставлення.

Для перевірки зв'язку між повагою до батьків і сприйняттям їх як соціально успішних використовували кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції Спірмена). Результати показали, що учні-підлітки, які оцінюють своїх

батьків як соціально успішних, мають вищу повагу до них, як у вигляді оцінної, так і приписаної поваги. Це свідчить про те, що, по-перше, учні-підлітки мають підстави для поваги до батьків через їх високий соціальний статус, а по-друге, соціальне визнання батьків впливає на формування у підлітка уявлення про необхідність шанобливого ставлення до них. Варто відзначити, що зв'язок між соціальним успіхом й оцінною повагою виявився значно сильнішим.

Аналіз специфіки виховної практики батьків із погляду підлітків показав, що батьки середнього рівня, на думку учнів-підлітків, здебільшого непослідовні у своїй виховній практиці. Крім того, сучасні батьки, як правило, не виявляють директивності у відношенні до підлітків.

Для аналізу зв'язку оцінки учнями-підлітками особливостей батьківського виховання (за методикою ADOR) і поваги до батьків також був застосований кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції Спірмена). Результати показали позитивний зв'язок між близькими стосунками із батьками ($r = 0,351$ і $r = 0,192$, рівень значущості $< 0,001$), відсутністю ворожості ($r = -0,291$, рівень значущості $< 0,001$) та повагою до них. Підлітки виявляють більшу приписану і оцінну повагу до батьків, які є люблячими, доброзичливими і не ворожими.

Також відсутність непослідовності в батьківському вихованні пов'язана з більшою оцінною повагою до батьків ($r = -0,102$, рівень значущості $0,043$). Знову ж таки, зазначено, що ці зв'язки більш виражені у контексті оцінної, а не приписаної поваги.

Аналіз творів учнів-підлітків на тему "Мої батьки" показав, що деякі із них згадували про задоволення від участі батьків у їхньому житті, розуміння батьками потреб підлітків, довірливі стосунки, вільний час, проведений разом, а також переваги батьків. Ці дані були порівняні із результатами методики "Повага до батьків" за допомогою непараметричного критерію Краскела-Воллеса.

Було виявлено суттєві взаємозв'язки між батьківською участю (яка включає контроль, задоволення матеріальних і соціальних потреб, підтримку,

санкції) та оцінною повагою (хі-квадрат = 12,892, рівень значущості 0,005). У середньому учні-підлітки виявляють вищу оцінну повагу до батьків, які активно залучені у їх життя. Також виявлено позитивний зв'язок між високим рівнем довіри в стосунках й оцінною повагою до батьків (хі-квадрат = 6,435, рівень значущості 0,040). Крім того, підлітки, які згадують чесноти своїх батьків, частіше висловлюють як оцінну, так й приписану повагу (хі-квадрат = 15,007, рівень значущості 0,001 для оцінної поваги й хі-квадрат = 9,791, рівень значущості 0,007 для приписної поваги).

Аналіз взаємодії в родині показав, що для сучасних батьків молодших й старших учнів-підлітків характерні недостатня кількість санкцій, гіперпротекція й потурання. Виявлено, що оцінна повага до батьків корелює із такими шкалами методики "Аналіз сімейних взаємин": "Гіперпротекція" ($r = -0,237$, рівень значущості 0,039), "Потурання" ($r = -0,293$, рівень значущості 0,010), "Недостатність вимог до дітей" ($r = -0,328$, рівень значущості 0,004), "Мінімальність санкцій" ($r = -0,234$, рівень значущості 0,042), "Фобія втрати дитини" ($r = -0,297$, рівень значущості 0,009), "Нерозвиненість батьківських почуттів" ($r = -0,226$, рівень значущості 0,050).

Всі зв'язки є негативними, тобто батьки, які проявляють гіперпротекцію, ставлять надто малі вимоги до підлітків, майже не вводять санкції, потурають їм, бояться їх втратити й мають нерозвинені батьківські почуття, викликають у підлітків меншу оцінну повагу.

Приписана повага не має значущих зв'язків із жодною зі шкал методики "Аналіз сімейних взаємин". Оскільки було виявлено численні зв'язки між особливостями батьківського виховання, дитячо-батьківськими стосунками та рівнем поваги до батьків (особливо оцінною), було прийнято рішення виділити патерни сімейних стосунків, що пов'язані з формуванням поваги до батьків. Для цього було проведено кластерний аналіз методом k-середніх на основі результатів оцінювання підлітками своїх батьків (методика ADOR). Виділено

три кластери, що характеризуються різним сприйняттям батьків і їхньої виховної практики.

Досягнення збіжності встановлено за критерієм відсутності змін у розташуванні центрів кластерів. Отримані кластери статистично відрізняються (рівень значущості $< 0,001$) за всіма шкалами, окрім шкали непослідовності.

Кластер № 2 включає найбільшу кількість респондентів ($n = 107$). Підлітки цього кластеру оцінюють своїх батьків як таких, що демонструють високий рівень прийняття, позитивний інтерес, відсутність ворожості, помірний контроль і автономність щодо дитини. Це відповідає гармонійному типу виховання.

Кластер № 3 містить найменшу кількість респондентів ($n = 44$). Учні-підлітки цього кластеру вважають, що їхні батьки не демонструють прийняття, але є більш директивними та певною мірою ворожими. Це дисгармонійний тип виховання, який може свідчити про конфлікт у стосунках чи про гіперопіку.

Кластер № 1 об'єднує 67 респондентів. Учасники цього кластеру оцінюють батьків як таких, що проявляють середній рівень прийняття, невисоку вимогливість, відсутність ворожості та відстороненість. Цей тип виховання можна класифікувати як дисгармонійний — потурання.

Аналіз за критерієм хі-квадрат виявив, що типи виховання значимо відрізняються у сім'ях молодших і старших підлітків. Старші учні-підлітки частіше (хі-квадрат = 9,921; рівень значущості = 0,007) оцінюють сімейне виховання як поблажливе й конфліктне та рідше — як гармонійне порівняно із молодшими підлітками. Це може бути пов'язано із тим, що батьки старших підлітків змушені бути суворішими, встановлювати більше заборон й санкцій через прагнення підлітків до самостійності, до якої вони ще не зовсім готові. Додатково, із віком накопичуються взаємні докори й непорозуміння, пов'язані з «кризовим» підлітковим періодом, що негативно впливає на сприйняття батьками своїх дітей та навпаки. Усе це може спричиняти зміну типу сімейного виховання.

Для перевірки зв'язку типів виховання із рівнем поваги підлітків до батьків було використано нами критерій Краскела-Уоллеса. Виявлено статистично значущі відмінності як у приписаній повазі (хі-квадрат = 15,606; рівень значущості $< 0,001$), так і в оціночній повазі до батьків (хі-квадрат = 49,118; рівень значущості $< 0,001$) залежно від типу виховання. Найбільшу повагу учні-підлітки виявляють до батьків із гармонійним стилем виховання, а найменшу — до тих, чиє виховання сприймається конфліктним.

Результати емпіричного дослідження узгоджуються із поставленими цілями, завданнями й висунутими гіпотезами, підтверджуючи важливість типу виховання у формуванні стосунків між батьками й підлітками.

Дослідження сприйняття поваги

• *Перша гіпотеза:* Уявлення підлітків про повагу суттєво відрізняються від їхніх уявлень про авторитет і любов. Аналіз за методом семантичного диференціала показав, що поняття "повага", "авторитет" і "любов" мають різні семантичні профілі. Зокрема, респонденти сприймають повагу як приємне, усвідомлене, тривале, здорове, щасливе та сильне явище.

• *Вікові й гендерні відмінності:* Підлітки сприймають повагу як більш активну, ніж дорослі. Дорослі із дітьми вважають її приємнішою, добрішою та ніжнішою, порівняно з бездітними. Жінки бачать повагу як теплішу, м'якшу й більш емоційну, ніж чоловіки.

• *Друга гіпотеза:* Існують різні типи поваги до батьків. Більшість респондентів визначають, що повага до батьків формується за їхні вчинки й правильне виховання, а не за статус. Вона є стабільною рисою, пов'язаною із такими поведінковими проявами, як уважність.

Отже, повага є окремим видом міжособистісних стосунків, що значно відрізняється від понять любові та авторитету.

Твердження про те, що повага до батьків є обов'язковою складовою дитячо-батьківських відносин, викликає суперечливі думки. Це свідчить про різноманітність уявлень респондентів про поняття поваги.

Кластерний аналіз вибірки дозволив виділити дві групи учнів підлітків із різними уявленнями щодо поваги до батьків:

1. Приписана повага – учні-підлітки, які вважають, що повага до батьків є обов'язковою нормою, продиктованою суспільством. Для них повага базується на статусі та авторитеті батьків і проявляється через слухняність, увагу до них, згоду у всьому та уникання їхнього гніву. Представники цієї групи часто ототожнюють повагу із любов'ю до батьків.

2. Оціночна повага – учні-підлітки, які відкидають ідею обов'язковості поваги, вважаючи її результатом свідомого оцінювання батьків як гідних поваги за їхні дії чи особисті якості. Для цієї групи повага є внутрішньою позицією, яка не обов'язково збігається з любов'ю чи згодою у всіх питаннях.

Результати опитування підтвердили, що респонденти розуміють поняття "повага до батьків" як приписану, так і оціночну. Аналіз також показав, що ці два типи поваги проявляються не лише в уявленнях респондентів, а й у їхніх реальних стосунках із батьками. Отже, перша гіпотеза дослідження знайшла підтвердження.

Виділення видів поваги до батьків стало основою для розробки методики другого етапу дослідження, спрямованої на детальне вивчення цього явища. Зокрема, було встановлено, що учні-підлітки значно частіше, ніж дорослі, асоціюють повагу до батьків зі слухняністю й сприймають її як норму, нав'язану суспільством. Дівчата й жінки частіше трактують повагу як оцінне ставлення, чітко відокремлюючи від любові.

Друга частина дослідження була спрямована на виявлення вікових особливостей та умов формування поваги до батьків у підлітковому віці. Через

відсутність досліджень, які б вивчали чинники оціночної поваги, наше дослідження мало на меті висвітлити якомога більше аспектів, хоча деякі фактори могли залишитися поза увагою.

Зібрані дані продемонстрували позитивну картину: повага до батьків є поширеним явищем серед підлітків. Вони не лише демонструють шанобливе ставлення, а й відчують до батьків оцінну повагу, яка базується не лише на соціальних вимогах, а й на особистому ставленні. Це відображає глибокі емоційні зв'язки із батьками.

Разом із тим, учні-підлітки суттєво різняться за характером ставлення до батьків. Це дозволило проаналізувати чинники, які впливають на формування чи відсутність поваги до них.

Третя гіпотеза дослідження складається з двох частин. По-перше, формування поваги до батьків у підлітковому віці залежить від суб'єктивної оцінки підлітками соціальної успішності батьків і якості виконання ними батьківських функцій, зокрема задоволення матеріальних потреб дітей.

Дослідження показало, що рівень оцінки підлітком якості виконання батьківських функцій у сфері задоволення матеріальних потреб корелює із рівнем оцінної поваги до батьків. Чим вище підліток оцінює добробут сім'ї та задоволеність своїх матеріальних потреб, тим більше він схильний відчувати оцінну повагу до батьків.

Можливий і зворотний взаємозв'язок: чим вища повага підлітка до батьків, тим краще він оцінює задоволення своїх матеріальних потреб. Водночас приписана повага не має такого зв'язку із якістю виконання батьківських функцій у цій сфері, позаяк залежить від прийняття підлітком соціальних норм відповідного ставлення.

Дослідження також виявило, що учні-підлітки, які вважають своїх батьків соціально успішними й такими, що користуються суспільним визнанням, демонструють вищий рівень як оцінної, так і приписаної поваги до батьків. Це пояснюється двома факторами: з одного боку, високий соціальний статус

батьків дає підлітку причини для гордості, а із іншого боку, суспільне визнання батьків сприяє формуванню у підлітка уявлень про обов'язковість шанобливого ставлення до них.

Примітно, що зв'язок соціальної успішності із оцінною повагою виявився сильнішим, ніж із приписаною повагою. Отже, перша частина третьої гіпотези підтвердилася.

Друга частина третьої гіпотези передбачає, що умовами формування поваги до батьків у підлітковому віці є тип сімейного виховання та специфіка дитячо-батьківських відносин (рівень протекції, характер вимог й санкцій, участь батьків, довіра).

Для перевірки цієї частини гіпотези було зіставлено результати методики "Повага до батьків" із даними методик "Підлітки про батьків" (ADOR), "Аналіз сімейних взаємин" (АСВ) і твору "Мої батьки". Виявлено, що батьки, які демонструють гіперпротекцію, висувають недостатньо вимог, рідко застосовують санкції, потурають дітям, мають страх втрати дитини та нерозвинені батьківські почуття, викликають у підлітків нижчий рівень оцінної поваги.

Позитивний інтерес, тісні стосунки із дітьми й відсутність ворожості із боку батьків створюють сприятливі умови для формування у підлітків оціночної поваги до батьків. Підлітки відчують більшу повагу до люблячих, доброзичливих й неконфліктних батьків.

Також важливими факторами є послідовність у вихованні, залученість батьків (яка включає баланс контролю, задоволення матеріальних і соціальних потреб, підтримки, застосування санкцій) й високий рівень довіри у взаєминах. Ці аспекти позитивно впливають на формування поваги до батьків. Підлітки, які виявляють оціночну повагу, рідше критикують своїх батьків і частіше відзначають їхні позитивні риси.

Дослідження виявило значущі зв'язки між рівнем батьківської залученості та оцінною повагою: підлітки більше поважають батьків, які демонструють

високий ступінь участі у їхньому житті. Крім того, довірливі стосунки також сприяють формуванню більшої поваги до батьків.

Кластерний аналіз показав три типи батьківського виховання, які сприймаються підлітками: гармонійний, конфліктний і потураючий. Найвищий рівень поваги (як оціночної, так і приписаної) спостерігається до батьків із гармонійним стилем виховання, тоді як найнижчий — до батьків із конфліктним стилем.

Таким чином, дослідження підтвердило взаємозв'язок між особливостями виховання, дитячо-батьківськими взаєминами й рівнем поваги до батьків у підлітків, підтверджуючи другу частину третьої гіпотези.

Окрім того, дослідження зацікавилася співвідношенням між повагою та любов'ю до батьків, а також віковими особливостями цих стосунків. Аналіз методик "Повага до батьків" і твору "Мої батьки" (останній дозволив оцінити рівень любові підлітків до батьків) показав, що у молодших підлітків ступінь любові до батьків корелює із рівнем оціночної поваги.

Чим більше підліток любить свого батька, тим більша ймовірність, що він відчуватиме до нього оцінну повагу. Проте у старшому підлітковому віці любов перестає бути визначальним фактором для поваги. У цей період повага формується як окремий аспект відносин, незалежний від почуття любові. Старші учні-підлітки визнають можливість існування любові без поваги й поваги без любові.

Дослідження також аналізувало інші фактори, що впливають на становлення поваги до батьків у підлітковому віці. Виявлено, що стать підлітка не пов'язана зі ступенем поваги до батьків. Тип сім'ї (повна чи неповна) також не впливає на рівень оцінної поваги до батьків, незалежно від того, чи йдеться про матір або батька. Однак є тенденція, за якою учні-підлітки із неповних сімей частіше відчують більшу повагу до матері, із якою переважно проживають, ніж до батька.

У цілому, статистично значущим є те, що учні-підлітки загалом більше поважають своїх матерів порівняно із батьками (внутрішньо-сімейне порівняння). Зокрема, 40,2% учнів-підлітків висловлюють більшу повагу до матері, 32,5% не роблять різниці між батьками, і лише 27% підлітків більше поважають батька.

Цікаво, що рівень поваги до обох батьків у більшості учнів-підлітків узгоджується, що свідчить про загальне ставлення до батьків. Якщо підліток приймає необхідність шанобливого ставлення до батьків, то різниці між ними він зазвичай не робить.

Важливо підкреслити вікові відмінності у формуванні поваги до батьків. У старшому підлітковому віці спостерігається певне зниження рівня оцінної та приписаної поваги до батьків. Це може бути пов'язано з розвитком самосвідомості підлітка, що призводить до переоцінки критеріїв поваги.

Крім того, старші учні-підлітки частіше оцінюють сімейне виховання як конфліктне або потурання (χ^2 -квадрат = 9,921, рівень значущості 0,007), у той час як молодші підлітки частіше сприймають його як гармонійне. Зниження рівня приписаної поваги може бути пов'язаним із підлітковою кризою, після котрої її рівень знову починає зростати.

Наше припущення, що особливості батьківського виховання та характер дитячо-батьківських стосунків є ключовою умовою поваги підлітків до батьків, було підтверджене. Ми отримали узгоджені свідчення як від самих підлітків, так і від їхніх батьків.

Головним фактором поваги є залученість батька до життя дитини, його підтримка та участь. Важливе значення також мають методи виховання, зокрема характер санкцій, які застосовують батьки.

Зібрані дані свідчать про те, що підлітки усвідомлюють і об'єктивно оцінюють роль батьків у своєму житті. Ці результати відповідають клінічним спостереженням психологів і можуть слугувати надійною основою для гармонізації дитячо-батьківських стосунків.

Висновки до другого розділу

Метою емпіричного дослідження стало визначення вікових особливостей та умов формування поваги до батьків у підлітковому віці. Гіпотези дослідження: існують різні види поваги до батьків, які різняться своїм психологічним змістом; умовами формування поваги до батьків у підлітків є:

- суб'єктивна оцінка учнями-підлітками соціальної успішності батьків й якості виконання батьківських функцій, зокрема, задоволення матеріальних потреб дітей;
- тип сімейного виховання та особливості взаємин між підлітками й батьками (довіра у стосунках, рівень протекції, характер вимог й санкцій).

Завдання емпіричного дослідження:

- Визначити й проаналізувати особливості поваги до батьків в учнів-підлітків, які виховуються в сім'ях з різними типами виховання.
- Визначити й проаналізувати основні умови, чинники формування поваги до батьків у підлітків: особливості взаємин між дітьми й батьками, батьківського виховання, стать, вік підлітка, тип сім'ї.

Результати дослідження показали, що уявлення про повагу до обох батьків у більшості учнів-підлітків є подібними. Це свідчить про загальний підхід до оцінювання батьків: якщо підліток визнає необхідність шанобливого ставлення до них, то не робить значних відмінностей між матір'ю й батьком.

Аналіз даних за допомогою опитувальника щодо поняття "Повага до батьків" продемонстрував, що респонденти розуміють цей термін як:

- приписану повагу (повага, що ґрунтується на соціальних або сімейних нормах),
- оцінну повагу (повага, що базується на особистісному ставленні до батьків).

Обидва види поваги виявляються як у сприйнятті підлітками, так і в їх реальних взаєминах із батьками.

Дослідження також встановило вікові відмінності у ставленні до батьків. Від молодшого до старшого підліткового віку спостерігається зниження рівня як оцінної, так і приписаної поваги. Це може бути пов'язане з активним розвитком самосвідомості підлітків, що призводить до переоцінки критеріїв, на основі яких формується оцінна повага.

Крім того, старші учні-підлітки значно частіше оцінюють стиль сімейного виховання як потурання та конфліктний, а рідше як гармонійний, порівняно із молодшими підлітками. Це, ймовірно, пов'язано із підлітковою кризою, адже після її завершення рівень запропонованої поваги до батьків поступово зростає.

Різниця в семантичних профілях поняття "повага" між хлопцями та дівчатами є незначною, тоді як відмінності між чоловіками та жінками більш виражені. Жінки сприймають повагу як більш приємне, тривале, гармонійне, щасливе, ніжне, добре, пристрасне й безпечне явище, ніж чоловіки.

Аналіз семантичних профілів дозволяє дійти висновку, що повага є окремим видом міжособистісних відносин і суттєво відрізняється від відносин любові та авторитету.

Наша гіпотеза, що особливості батьківського виховання та взаємини між батьками й дітьми є важливими чинниками формування поваги підлітків до батьків, підтвердилася. Ми отримали узгоджені докази цього як від підлітків, так і від їхніх батьків.

ВИСНОВКИ

Питання дитячо-батьківських відносин є одним із центральних у психології та педагогіці. Воно охоплює аналіз взаємодії між батьками і дітьми, її вплив на розвиток дитини, а також розробку підходів для оптимізації цих стосунків. Якість цих взаємин визначає психологічний комфорт дитини, її соціалізацію, навчальні досягнення, моральні цінності та життєві орієнтири. Сім'я є основою для формування моральних орієнтацій підлітка завдяки стабільності, емоційній насиченості та тривалості виховних впливів. Взаємодія з батьками допомагає підлітку засвоювати моральні цінності суспільства.

Повага – це якість людини, що передбачає таке ставлення до іншої особи, яке визнає її гідність, досягнення, а також включає справедливість, рівність прав, уважність до переконань та прагнень інших, ввічливість, чуйність, делікатність і скромність. Повага до інших є соціальною якістю, яка проявляється у взаємодії з людьми та характеризує рівень їхнього виховання.

Повагу до людини вчені пов'язують з визнанням її цінності. Саме це почуття цінності проявляється у повазі до людської гідності. Формування у підлітка почуття цінності іншої людини підкреслює важливість вдячної пам'яті, що виникає в результаті добросердечного ставлення до людей, які своєю працею створюють і розвивають соціокультурні можливості для життя.

Формування поваги до дорослих є двостороннім процесом, основою якого є педагогічно доцільна взаємодія, що ґрунтується на прийнятті підлітка таким, яким він є, вияв поваги до його світосприйняття, навіть у разі суперечностей із дорослими, та бажання допомогти в її особистісному розвитку. Повага до дорослих у підлітків пов'язана з різними мотивами їхньої діяльності та вчинків.

Взаємна повага є основою здорових стосунків між батьками та підлітками. Вона передбачає визнання почуттів, думок і кордонів один одного, що сприяє розумінню та прийняттю у родині. Батьки, демонструючи шанобливу

поведінку, навчають підлітків ставитися до інших з повагою, закладаючи основи для здорових стосунків у майбутньому. Довіра є критично важливою для стосунків між батьками та підлітками.

Стосунки між батьками та підлітками є складними та змінними, що формуються завдяки різним ключовим факторам, які впливають на їх якість та стабільність. Від відкритого діалогу і вирішення конфліктів до встановлення кордонів, надання підтримки, виховання взаємної поваги та зміцнення довіри. Розуміння точок зору підлітків, формування конструктивної поведінки та адаптація батьківських стратегій до індивідуальних потреб є критично важливими для розвитку емпатії, стійкості та здорового зростання підлітків. Зміцнюючи стосунки, засновані на довірі, повазі та взаєморозумінні, батьки можуть допомогти підліткам пережити цей період та сприяти формуванню міцних зв'язків і позитивних результатів у майбутньому.

Метою емпіричного дослідження стало визначення вікових особливостей та умов формування поваги до батьків у підлітковому віці. Гіпотези дослідження:

3. Існують різні види поваги до батьків, які різняться своїм психологічним змістом.
4. Умовами формування поваги до батьків у підлітків є:
 - суб'єктивна оцінка учнями-підлітками соціальної успішності батьків й якості виконання батьківських функцій, зокрема, задоволення матеріальних потреб дітей;
 - тип сімейного виховання та особливості взаємин між підлітками й батьками (довіра у стосунках, рівень протекції, характер вимог й санкцій).

Завдання емпіричного дослідження:

- Визначити й проаналізувати особливості поваги до батьків в учнів-підлітків, які виховуються в сім'ях з різними типами виховання.

- Визначити й проаналізувати основні умови, чинники формування поваги до батьків у підлітків: особливості взаємин між дітьми й батьками, батьківського виховання, стать, вік підлітка, тип сім'ї.

Результати дослідження показали, що уявлення про повагу до обох батьків у більшості учнів-підлітків є подібними. Це свідчить про загальний підхід до оцінювання батьків: якщо підліток визнає необхідність шанобливого ставлення до них, то не робить значних відмінностей між матір'ю й батьком.

Аналіз даних за допомогою опитувальника щодо поняття "Повага до батьків" продемонстрував, що респонденти розуміють цей термін як:

- приписану повагу (повага, що ґрунтується на соціальних або сімейних нормах),
- оцінну повагу (повага, що базується на особистісному ставленні до батьків).

Обидва види поваги виявляються як у сприйнятті підлітками, так і в їх реальних взаєминах із батьками.

Дослідження також встановило вікові відмінності у ставленні до батьків. Від молодшого до старшого підліткового віку спостерігається зниження рівня як оцінної, так і приписаної поваги. Це може бути пов'язане з активним розвитком самосвідомості підлітків, що призводить до переоцінки критеріїв, на основі яких формується оцінна повага.

Крім того, старші учні-підлітки значно частіше оцінюють стиль сімейного виховання як потурання та конфліктний, а рідше як гармонійний, порівняно із молодшими підлітками. Це, ймовірно, пов'язано із підлітковою кризою, адже після її завершення рівень запропонованої поваги до батьків поступово зростає.

Різниця в семантичних профілях поняття "повага" між хлопцями та дівчатами є незначною, тоді як відмінності між чоловіками та жінками більш виражені. Жінки сприймають повагу як більш приємне, тривале, гармонійне, щасливе, ніжне, добре, пристрасне й безпечне явище, ніж чоловіки.

Аналіз семантичних профілів дозволяє дійти висновку, що повага є окремим видом міжособистісних відносин і суттєво відрізняється від відносин любові та авторитету.

Наша гіпотеза, що особливості батьківського виховання та взаємини між батьками й дітьми є важливими чинниками формування поваги підлітків до батьків, підтвердилася. Ми отримали узгоджені докази цього як від підлітків, так і від їхніх батьків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеевко, Т. Ф. Тенденції трансформації виховної функції сім'ї та основні пріоритети сучасної державної політики у захисті прав дитини в Україні. Київ. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2016. № 20 С. 25–35.
2. Алексеевко Т. Ф. Тенденції розвитку і класифікація батьківсько-дитячих стосунків в умовах сучасної сім'ї. Збірник наукових праць Української Академії державного Управління при Президентові України. К.: Вид-во УАДУ, 2018. Вип. 1"А". 192 с.
3. Андрейко А.В. Батьківство як психологічний феномен. Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / За ред. академіка С. Д. Максименка. Київ. Міленіум. 2016. № 29. С. 78–82.
4. Бех І. Д. Виховання особистості. У 2 кн. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. К.: Либідь, 2003. 344с
5. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка: Монографія. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. 340 с. 4. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посібник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. К.: Просвіта, 2011. 416 с.
6. Бутенко О. Г. Ідеї сімейного виховання в творчій спадщині просвітителів XVIII ст. Рідна школа. 2018. № 1–2. С. 74–77 .
7. Вікова та педагогічна психологія: навч. 2-ге вид. К.: Каравела, 2007. 400 с.
8. Власова О.І. Педагогічна психологія. К.: Либідь, 2005. С. 287.
9. Денисенко А.О., Дорошенко К.О. Батьківська любов як один з ведучих чинників у процесі виховання. *Наука і освіта*. Проект професора С.М. Симоненко «Когнітивні процеси та творчість». Одеса. 2017, № 2. С. 7–10.
10. Великий психологічний словник / Під ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зінченко. СПб.: М, 2003.

11. Заслуженюк В. С. Семиченко В. А., Психологія та педагогіка сімейного спілкування : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. Київ. Веселка. 1998. 214 с.
12. Гірняк А. Н. Поняттєво-категорійне поле і наукові підходи до розуміння взаємодії у психології. *Психологія і суспільство*. 2017. № 3. С. 112–126.
13. Кабанова А.С. Вплив деструктивних стилів дитячо-батьківських відносин на емоційно-вольову сферу школярів. *Культура і освіта: від теорії до практики*. 2015. К. Т. 1. № 1. С.67-71.
14. Ковбас Б. Родинна педагогіка: у 3-х т. Т. 2. Основи родинного виховання. Івано-Франківськ, 2006. 288 с.
15. Корольчук М. С. Психологія сімейних взаємин. Київ: Ніка-Центр. 2011. 296 с.
16. Кошкарлова Т.А. Психологічний аналіз проблем дитячо-батьківських відносин. *Школа здоров'я*. 2004. № 2. С.5–14.
17. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: монографія. Фенікс 2009. 416 с.
18. Заброцький М. М. Основи вікової психології: Навчальний посібник. Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2001. 112 с.
19. Лацєпов А.В., Миколаїв Є.В. Психологічні особливості прояви тривожності школярів в залежності від стилів їх сімейного виховання. *Міжнародний студентський науковий вісник*. 2016. № 6. С. 108.
20. Мащенко В. Моніторинг індивідуального розвитку особистості підлітка. *Психолог*. 2013. № 28. С. 11 – 15.
21. Міжособистісне спілкування підлітків. Методичні рекомендації. *Шкільний світ*. 2012. № 17. С. 2-11.
22. Пивоварчук І. М. Психологічна корекція та підтримка міжособистісних відносин підлітків. *Наука і освіта*. № 3. 2015. С. 78 – 84.

23. Піроженко Т.О. Психологічна характеристика міжособистісних стосунків сучасних підлітків. Українська психологія: сучасний потенціал. Київ : ДОК, 2006. Т. 2. С. 332–338.

24. Психологія: Підручник / [Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін.]; за ред. Ю. Л. Трофімова. 4-те вид., стереотип. К.: Либідь, 2003. 560 с.

25. Сердюк Н. І. Вплив психологічних умов формування атракції на міжособистісні стосунки підлітків . «Young Scientist» . № 2. 2015. С. 431 – 437.

26. Ратинська О. М. Соціально-педагогічна корекція соціальних відхилень акцентуйованих підлітків. Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. 2011. Вип. 55. С. 88-93

27. Ставицька С. О. Деякі аспекти статевої соціалізації дітей у сім'ї. Сучасний стан і перспективи розвитку соціально-гуманітарних наук та освіти. К.:НПУ, 2016. 244с. С.228-233

28. Fabes, R. A. (1988). Odor communication and child parent interactionText. In R. A. Fabes. Biological perspectives on the family Newbury. (pp.78-95).

29. Frankfurt, H. G. (2006). Taking ourselves seriously and getting it right.Stanford: Stanford University Press.

30. Gordon, T. (2000). Parent Effectiveness Training: The Proven Program forRaising Responsible Children (3rd ed.) New York: Three Rivers Press.

31. Harris, J. R. (2009). The nurture assumption: Why children turn out the way they do (2nd ed.). New York: Free Press.

32. Henderson, A. T. & Berla, N. (1994). A new generation of evidence: The family is critical to student achievement (A report from the National Committee for Citizens in Education). Washington, DC: Center for Law and Education.

33. Jeynes, W.-H. (2005). A Meta-analysis of the Relation of Parental Involvement to Urban Elementary School Student Academic Achievement. Urban Education, 40 (3), 237-269.

34. Kaufmann, X., Kuijsten, A., Schulze, H.-J. , & Strohmeier, K. (2002). Family Life and Family Policies in Europe. (pp. 419-491). Oxford: OxfordUniversity Press, 2002, Vol. 2.

35. Minuchin, S. & Nichols, P. (1993). Family healing: Tales of hope and renewal from family therapy. New York: The Free Press.

36. Rogers, K. (1994). On becoming a person: A Therapist's View of Psychotherapy. Boston: USA.

37. Schaefer, E. S. (1965). Children's Report of Parental Behavior Inventory (CRPBI). Child. Devel, 36, 413-424.

38. Schuts, W. (1971). Here comes everybody: Bodymind and encounter culture. NY: Harper & Row.

39. Siegal, M. (1987). Are sons and daughters treated more differently by father than by mothers? Developmental Review, 7, 183-209.

ДОДАТОК А

Опитувальник "Повага до батьків" дозволяє визначити два види поваги: приписану та оціночну. Для вивчення умов розвитку поваги чи неповаги до батьків у підлітків також використовувалися шкали соціальної успішності та рівня задоволення матеріальних потреб. Опитувальник складається з чотирьох шкал, загалом містить 25 запитань у формі висловлювань, з яких 20 оцінюються окремо для матері та батька (це шкали 2, 3, 4). Таким чином, підліткам пропонувалося оцінити свою згоду з 45 висловлюваннями, для кожного запитання були запропоновані 4 варіанти відповідей: "абсолютно не згоден", "скоріше незгоден", "скоріше згоден" і "абсолютно згоден". Половина запитань є прямими, а інша половина — зворотними. Відповіді позначаються галочками в самому бланку.

Розглянемо шкали опитувальника:

1. Шкала **"Задоволення матеріальних потреб"** містить 5 висловлювань, орієнтованих на виявлення суб'єктивного задоволення підлітка матеріальним становищем сім'ї та тими матеріальними цінностями, які він отримує від батьків. При цьому рівень загальної матеріальної забезпеченості сім'ї не є предметом дослідження.
2. Шкала **"Соціальна успішність"** Ця шкала включає 5 запитань, що мають на меті визначити ставлення підлітка до свого батька в контексті його соціального статусу, чи вважає він його успішним або неуспішним, шанованим або не шанованим у суспільстві.
 1. Я горджуся досягненнями свого батька.
 2. Життя мого батька не склалося.
 3. Я вважаю, що мій батько досяг успіху в своїй професії.
 4. Мій батько не зміг досягти успіху в професії.
 5. Мій батько є для багатьох зразком для наслідування.

Запитання № 12 та 15 стосуються професійної сфери, що є важливим аспектом соціальної успішності. Решта запитань не залежить від того, чи має батько роботу. Запитання № 5 і 15 є зворотними.

Шкала **"Оціночна повага"** Ця шкала складається з 10 запитань, що допомагають визначити, чи вважає підліток своїх батьків, зосереджуючись на оцінці їхніх особистих якостей та властивостей (зміст яких ми свідомо не розкривали). Вона вимірює континуум поваги від "Я не поважаю свого батька, бо нема за що" до "Мій батько заслуговує на повагу, тому я його поважаю".

1. Я горджуся досягненнями свого батька.
2. Мій батько викликає повагу у мене та в оточуючих.
3. Я не бачу причин поважати мого батька.
4. Багато батьків заслуговують на більшу повагу, ніж мій.
5. Я вважаю, що мій батько є сильною особистістю.

6. Мій батько не заслуговує на повагу.
7. У нас із батьком взаємоповажні стосунки.
8. У мене погані стосунки з батьком.
9. Мало хто заслуговує на таку повагу, як мій батько.
10. Я б хотів(ла), щоб моє життя склалося так, як у мого батька.

Запитання № 6, 8, 11, 16 є зворотними.

Шкала

"Приписана

повага"

Ця шкала включає 5 запитань, які мають на меті з'ясувати, чи відчуває підліток повагу до батьків через засвоєння соціальних норм, що регулюють таке ставлення.

2) Я завжди ввічливий зі своїми батьками, бо це вважається обов'язковим.
9) Я завжди поведусь шанобливо з батьками, тому що діти повинні так робити.

17) Дорослих не варто поважати.

19) Я шанобливо ставлюся до батьків, оскільки це обов'язок дітей.

24) Я не поважаю своїх батьків і дорослих загалом.

Запитання № 17 і 24 є зворотними та можуть бути використані для виявлення підліткового негативізму.

ДОДАТОК Б

Рекомендації щодо гармонізації батьківсько-дитячих стосунків

Ви джерело турботи, емоційної підтримки, безпеки та безпеки для вашої дитини, а також практичної та фінансової допомоги. Ваша дитина все ще любить вас і хоче, щоб ви брали участь у її житті, навіть якщо її ставлення чи поведінка іноді можуть передавати інше повідомлення.

У більшості підлітків та їхніх сімей у ці роки відбуваються певні злети та падіння, але зазвичай ситуація покращується до пізнього підліткового віку, коли діти стають більш зрілими. А сімейні стосунки, як правило, залишаються міцними.

Підлітковий вік може бути важким періодом – ваша дитина переживає швидкі фізичні зміни, а також емоційні злети та падіння. Підлітки не завжди впевнені, що їм підходить, і вони все ще намагаються це вирішити. Підлітковий вік також може бути часом, коли вплив однолітків викликає певний стрес.

Протягом цього часу ваша сім'я є надійною емоційною базою, де ваша дитина відчуває, що її люблять і приймають, незалежно від того, що відбувається в її подальшому житті. Ваша сім'я може сформувати та підтримати впевненість вашої дитини, стійкість, оптимізм та самобутність.

Коли ваша сім'я встановлює правила, межі та стандарти поведінки, ви даєте дитині відчуття послідовності, передбачуваності, безпеки та причетності. І вірте чи ні, ваш життєвий досвід і знання можуть бути дуже корисними для вашої дитини – вони просто не завжди хочуть, щоб ви це знали!

Підтримка та тісні стосунки в родині захищають вашу дитину від ризикованої поведінки, як-от вживання алкоголю та інших наркотиків, і проблем, як-от депресія. Ваша підтримка та інтерес до того, чим ваша дитина займається в школі, також можуть підвищити її бажання успішно навчатися.

Міцні сімейні стосунки можуть значно допомогти вашій дитині вирости добре пристосованим, уважним і турботливим дорослим. Звичайні, повсякденні справи, які сім'я роблять разом, можуть будувати та зміцнювати стосунки з підлітками. Ці поради можуть допомогти вам і вашій родині.

Покажіть своїй дитині, як сильно ви її любите і цінуєте. Це може бути так само просто, як сказати «Я люблю тебе» щовечора, коли вони лягають спати, або дати їм п'ять.

Регулярні сімейні обіди – це чудова нагода для кожного поговорити про свій день або про цікаві речі, які відбуваються чи збираються. Якщо ви заохотите кожного висловитися, ніхто не відчує, що його ставлять на місце, щоб говорити. Крім того, багато сімей вважають, що їжа стає приємнішою, коли телевізор не запрошений, а мобільні телефони та планшети вимкнені!

Спробуйте виділити час для веселих сімейних прогулянок – ви всі можете по черзі вибирати заняття. Вихідні, проведені разом сім'єю, також можуть зміцнити єдність. У нашій статті про підлітків і вільний час є більше ідей, чим ви можете зайнятися сім'єю.

Самостійний час із дитиною дає вам можливість залишатися на зв'язку та насолоджуватися компанією один одного. Це також може бути можливість поділитися думками та почуттями. Це може бути так само просто, як піти разом на прогулянку, подивитися фільм або розповісти дитині історію. Або ви можете знайти звичайне хобі, яким будете займатися разом, як-от кулінарія чи йога. Відзначаючи досягнення вашої дитини, ділячись її розчаруваннями та підтримуючи її хобі, ви посиляєте повідомлення про те, що інтереси вашої дитини важливі для вас.

Вам не потрібно робити з цього великого клопоту – іноді достатньо просто прийти подивитися, як ваша дитина займається спортом чи музикою, або залучити її до позакласних заходів. Сімейні традиції, рутини та ритуали можуть допомогти вам і вашій дитині визначити регулярні дати та особливий час. Наприклад, у вас може бути спільний кіновечір, улюблена страва чи приготування їжі в певний вечір, сімейні ігри вдень або вечірня спільна прогулянка.

Узгоджені домашні обов'язки дають дітям і підліткам відчуття, що вони роблять важливий внесок у сімейне життя. Це можуть бути домашні справи, покупки або допомога старшим чи молодшим членам сім'ї. Допоможе дати вашій дитині можливість сказати, які обов'язки вона бере на себе.

Узгоджені правила, обмеження та наслідки дають підліткам відчуття безпеки, структури та передбачуваності. Вони допомагають вашій дитині знати, які стандарти застосовуються у вашій сім'ї та що станеться, якщо вони розсуватимуть межі. Коли ваша дитина бере участь у створенні ваших сімейних правил, вона, швидше за все, вважатиме їх справедливими та дотримуватиметься їх. Обговорення правил переговорів з вашою дитиною також може допомогти вам зменшити та врегулювати конфлікт із вашою дитиною. Сімейні зустрічі можуть допомогти вирішити проблеми. Вони дають кожному шанс бути почутим і брати участь у виробленні рішення.

Поради батькам, які прагнуть до емоційного зближення з власними дітьми у підлітковому віці:

- обіймайте дитину щонайменше 8 разів у день (з дозволу підлітка);
- будьте самостійні, іноді делегуйте обов'язки;
- купуйте та створюйте приємності для себе (здебільшого батьки– живуть з позиції «все дітям», обділяючи при цьому себе); використовуйте активне спілкування та слухання з підлітком,
- дослухайтесь до його думки; приділяйте увагу життю і вподобанням підлітка
- поважайте інтереси та хобі підлітків;
- висловлюйте власну думку, запрошений як офіційний учасник– відвідуйте сімейні збори; розповідайте про зміни в його/її тілі, емоції та почуття, дружбу,– кохання та прихильність, статеві стосунки (якщо підліток готовий); говоріть без сорому та страху, відповідайте на запитання впевнено, авторитетно, причому грамотно (не з позиції «ні, тому що я забороняю» поясніть чому підліток має прислухатись, наведіть відповідні аргументи); необхідно хвалити і підкреслювати досягнення, вселяти в Вас– впевненість у силах і у Вашій підтримці.